

Zdravotně
sociální fakulta
Faculty of Health
and Social Sciences

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

Problémové chování dítěte v důsledku rozvodu

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Studijní program:

SPECIÁLNÍ PEDAGOGIKA

Autor: Kateřina Pavlovská

Vedoucí práce: Mgr. Zuzana Bílková, Ph.D.

České Budějovice 2019

Prohlášení

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci s názvem „*Problémové chování dítěte v důsledku rozvodu*“ jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejich internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby bakalářské práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé bakalářské práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích dne 29. 4. 2019

.....

podpis

Poděkování

Ráda bych touto cestou vyjádřila poděkování vedoucí mé bakalářské práce, paní Mgr. Zuzaně Bílkové, Ph.D., za její cenné odborné rady, spolupráci a také lidský přístup. Dále bych chtěla poděkovat svým nejbližším za podporu v rámci celého mého studia.

Problémové chování dítěte v důsledku rozvodu

Abstrakt

Bakalářská práce popisuje reakce dítěte na rozvod a potenciální problémové chování, které z této situace plyne a také vhodné postupy při práci s dětmi, které se v této situaci nalézají.

Teoretická část práce se věnuje pojmu rodiny, manželství, rozvodu, problémovému chování dětí v důsledku rozvodu a vhodným přístupům při práci s dětmi, nalézajícími se v situaci rozvodu rodičů.

Praktická část práce se zabývá kvalitativní analýzou dat, získaných polostrukturovanými rozhovory, realizovanými se čtyřmi respondenty. Data byla zpracována metodou vytváření trsů.

Práce přinesla zjištění o tom, že nejčastějším změněným, ale akceptovatelným chováním dítěte, které rodiče pozorovali, byl smutek, a nejčastějším pozorovaným problémovým chováním odmítání komunikace. Z proaktivních přístupů rodičů byla nejvíce zastoupena snaha rodiče vysvětlit dítěti důvody rozvodu a z reaktivních přístupů vyhledání odborné pomoci a rozhovor s dítětem o jeho problémovém chování.

Závěr práce mimo jiné poukazuje na nutnost vhodného přístupu k dítěti v náročné době rozvodu rodičů a na důležitost kooperace rodičů.

Klíčová slova: rozpad manželství; rozvod; problémové chování; rodičovský postup

Problem behavior of the child as a result of divorce

Abstract

The bachelor thesis describes child's reaction to divorce and the potential problem behavior resulting from this situation. It also defines techniques suitable for working with children, who are facing such a situation.

The theoretical part of the thesis deals with the concept of family, marriage, divorce, problem behavior of the children as a consequence of the divorce and convenient methods of working with children facing the situation of their parents getting divorced.

The practical part of the thesis looks into qualitative analysis of data obtained by semi-structured interviews, realized with four respondents. The data was processed by the method of clustering.

Based on the thesis, it was found out that the most frequent, but acceptable change in the child's behavior, which was observed by the parents, was sadness, on the other hand, the most common problem behavior was the rejection of communication. The most significant proactive reaction of the parents was the effort to explain the child the reasons for the divorce, as for the reactive approaches, in most cases the parents sought professional help and discussed with the child his / her problem behavior.

The conclusion of the thesis points out, among other things, the necessity of a suitable attitude toward the child in difficult time of divorce of parents and the importance of the parents' cooperation.

Keywords: marriage breakdown; divorce; problem behavior; parental procedure

Obsah

Úvod.....	8
1 Rodina.....	9
1.1 Charakteristika rodiny.....	9
1.2 Dělení rodiny	9
1.3 Funkce rodiny	10
2 Manželství.....	12
3 Rozvod.....	13
3.1 Charakteristika rozvodu.....	13
3.2 Stádia rozvodu	13
3.3 Typy rozvodu.....	14
3.4 Uspořádání porozvodové péče.....	15
4 Problémové chování dětí v důsledku rozvodu.....	17
4.1 Reakce dítěte na rozvod vzhledem k jeho věku.....	17
4.2 Copingové strategie a obranné mechanismy dětí	18
4.3 Emoční reakce a chování dětí v důsledku rozvodu.....	20
5 Vhodné přístupy při práci s dětmi, nalézajícími se v situaci rozvodu rodičů.....	24
5.1 Přístup rodičů.....	24
5.2 Oblast veřejného sektoru	27
5.3 Oblast neziskového sektoru	28
6 Cíl práce.....	30
7 Metody výzkumu	31
7.1 Popis výzkumného nástroje	31
7.2 Metody sběru a analýzy dat	31
7.3 Výběr výzkumného souboru.....	32
7.4 Popis výzkumného souboru.....	32
7.5 Etika výzkumu	33

7.6 Realizace výzkumu	33
8 Analýza rozhovorů.....	35
8.1 Reakce a chování dětí	35
8.1.1 Akceptovatelné reakce a chování	35
8.1.2 Problémové reakce a chování	36
8.2 Přístupy rodičů.....	38
8.2.1 Proaktivní přístupy.....	38
8.2.2 Reaktivní přístupy.....	40
8.3 Shrnutí analýzy rozhovorů.....	40
8.4 Problematika vzájemného chování rodičů.....	45
9 Diskuze	47
Závěr	54
Seznam použitých zdrojů:.....	55
Seznam příloh:	60

Úvod

Pravděpodobně všichni lidé, vstupující do manželství, věří v tento svazek a nedoufají v to, že by v budoucnu mohlo dojít k rozvodu. Ve vztahu však mohou nastat rozličné komplikace, kvůli kterým se někteří partneři či manželé rozhodnou pro ukončení tohoto svazku a rozvodovost se tak stává významným problémem společnosti. Podle aktuálních dat se rozpadá téměř polovina manželství - v roce 2018 proběhlo 54 470 sňatků a 24 122 rozvodů (Český statistický úřad, 2019), přičemž situace rozvodu nebo rozchodu rodičů je zároveň vnímána jako zátěžový faktor, který může mít pro dítě dalekosáhlé důsledky.

Na tyto možné důsledky reaguje má práce, která si klade za cíl na podkladě teoretických východisek a kvalitativního šetření popsat reakce dítěte na rozvod a potenciální problémové chování, které z této situace plyne a také popsat vhodné postupy při práci s dětmi, které se v této situaci nalézají.

Téma jsem si zvolila vzhledem k jeho závažnosti, aktuálnosti a také z důvodu mého osobního zájmu o něj.

V teoretické části práce, kde se věnuji pojmu rodiny, manželství, rozvodu, problémovému chování dětí v důsledku rozvodu a vhodným přístupům při práci s dětmi, nalézajícími se v situaci rozvodu rodičů, vycházím z mnoha zdrojů, například z literatury B. Krause, A. Giddense, M. Procházky, E. Antiera, T. Beníškové a mnoha dalších. Také vycházím z platné legislativy a zahraničních článků, například od J. Andersona či I. O. Schewchenka a dalších zdrojů.

Praktická část práce, ve které se zabývám kvalitativní analýzou dat získaných polostrukturovanými rozhovory, realizovanými se čtyřmi respondenty a jejím zpracováním metodou trsů, odpovídá na výzkumné otázky Jaké změněné, ale akceptovatelné, či problémové chování dítěte pozorují rodiče v souvislosti s rozvodem? a Jak rodiče k tomuto chování přistupují?

1 Rodina

Tato kapitola se věnuje vymezení pojmu rodina. Je zde zmíněno, jak rodina vzniká, kdo ji tvoří a jaký je její smysl. Dále se v kapitole zmiňují o dělení rodiny, například dle její funkčnosti a také se zaměřují na funkce rodiny.

1.1 Charakteristika rodiny

Model rodiny, sestávající se z rodičů, jejich dětí a případně prarodičů, je základním článkem lidské společnosti, stabilním ve všech obdobích vývoje lidstva (Procházka, 2012). „*Rodina je prvním a dosti závazným modelem společnosti, s jakým se dítě setkává. Formuje jeho osobní vývoj i postoj ke všem dalším skupinám*“ (Matoušek, 2003, s. 10). Je to nejvýznamnější socializační činitel, nenahraditelný v předávání hodnot mezi generacemi (Kraus, 2014).

„*Pro jedince by měla být rodina jako primární skupina především emocionálním zázemím, pilířem bezpečí a jistoty, stimulace, podnětů a uznání, místem elementárních zkušeností a základnou pro vstup do společnosti*“ (Havlík, Kořa, 2011, s. 68). Rodičovské působení má vliv na to, jakou si děti odnesou představu o hodnotové hierarchii, pracovním uplatnění, manželství a rodině (Matoušek, 2003).

Členové rodiny jsou spjati příbuzenskými vztahy, které vznikají buďto sňatkem, či pokrevními vazbami (Mucha, 2007), přičemž Jandourek (2012) k možnostem vzniku rodiny řadí také adopci. Dospělí členové rodiny nesou odpovědnost za děti (Giddens, 2013).

1.2 Dělení rodiny

Rodinu lze dělit podle mnoha hledisek, například podle velikosti, funkčnosti rodiny, struktury a dalších. Pro účely mé práce zmíním dělení rodiny dle struktury na úplnou, neúplnou, doplněnou a dělení podle funkčnosti. Zmíním také to, co znamená rodina nukleární a rozšířená.

Úplná rodina je složena z otce, matky a dítěte. V neúplné rodině chybí jeden z rodičů, k čemuž dochází například z důvodu úmrtí jednoho z rodičů, závislostního chování, násilí v rodině a v neposlední řadě právě důsledkem rozvodu. Doplněnou rodinu charakterizuje Matějček (1994) takto: „*Myslíme tím takové rodinné společenství, v němž jeden z manželského páru je vlastním biologickým rodičem dítěte, kdežto ten druhý je dítěti biologicky cizí a tedy „nevlastní*“ (Matějček, 1994, s. 66).

Kraus (2014) uvádí, že z hlediska funkčnosti můžeme rodinu dělit na funkční, dysfunkční a afunkční. Funkční rodina plní své funkce optimálně, v dysfunkční jsou některé funkce plněny nedostatečně, ale život rodiny to zásadně neohrožuje a afunkční, kdy jsou zásadně narušeny funkce rodiny i socializace dítěte (Kraus, 2014).

Giddens (2013) rozlišuje dva základní typy rodiny, a to typ nukleární, kdy se rodina skládá z dvou dospělých jedinců, sdílejících společnou domácnost a jejich dětí, ať už vlastních, nebo adoptovaných, a typ širší nebo rozšířené rodiny, kdy ve společné domácnosti žijí krom rodičů a dětí další blízcí příbuzní (prarodiče, bratři a sestry s manželi, tety, strýcové, synovci, neteře), nebo udržují-li s rodinou blízké vztahy.

1.3 Funkce rodiny

„Primární funkce rodiny v tom, že již od narození ovlivňuje vývoj jedince, vytváří citové vazby, které mají dlouhodobý vliv a zapisují se trvale do duševního života dítěte“ (Jedlička, 2004, s. 38).

Rodina naplňuje mnoho funkcí, které můžeme teoreticky vymezit, ale v reálném životě se všechny tyto funkce prolínají (Procházka, 2012).

Procházka (2012) udává funkci biologicko-reprodukční, sociálně-ekonomickou, výchovnou, socializační, emocionální, ochrannou a domestikační, rekreační a regenerační a popisuje je takto:

- Biologicko-reprodukční funkce
 - Nejpříhodnějším prostředím pro reprodukci lidského druhu je rodina. Rodičovství je ukazatelem dospělosti a zralosti člověka a dává životu nový smysl, cíle a jedinečný, individuální význam. Také je možností dalšího rozvoje v partnerství.
- Sociálně ekonomická funkce
 - Tato funkce pracuje s rodinou jakožto s celistvou sociální skupinou i ekonomickým subjektem. Rodina je důležitým spotřebitelem, ale také tvoří ekonomické hodnoty. Ekonomická funkce spočívá také v zajištění ekonomických a sociálních podmínek pro zajištění potřeb rodiny.

- **Výchovná funkce**
 - Výchova dětí je jedním z hlavních smyslů rodiny. Rodiče se snaží dítě co nejlépe vzdělávat a předávat mu důležité hodnoty a normy, kompatibilní s naší společností.

- **Socializační funkce**
 - Rodina je první, a z hlediska socializace velmi důležitá sociální skupina, se kterou se dítě setkává. Pro úspěšnou socializaci je, krom sociálně psychologického klimatu, potřeba kvalitního prostředí, kulturního i materiálního a také to, aby prostředí, jež dítě obklopuje, bylo dostatečně podnětné.

- **Emocionální funkce**
 - Emocionální funkce rodiny je velmi důležitá, protože rodinné prostředí zajišťuje dítěti pocit lásky, bezpečí, jistoty a je jeho citovým zázemím. Pro rozvoj emocionality dítěte jsou velmi důležité kladné vztahy v rodině.

- **Ochranná a domestikační funkce**
 - Rodina nám dává pocit sounáležitosti a toho, že někam patříme. Není ale důležitá jen z hlediska emocionálního zázemí, ale také fyzického útočiště a z hlediska zajišťování životních potřeb celé rodiny.

- **Rekreační a regenerační funkce**
 - Podstatou této funkce je smysluplné trávení volného času rodiny, což přispívá k utváření pozitivního životního stylu. Spadají sem také zájmové činnosti jednotlivých členů a dovolené (Procházka, 2012).

2 Manželství

Pro to, abychom mohli definovat rozvod, je nutné vymezit, co je manželství.

Giddens definuje manželství jako „*společensky uznávaný a schválený sexuální svazek mezi dvěma dospělými jedinci. Když se dva lidé vezmou, stávají se příbuznými; manželství však spojí i širší škálu nově příbuzných. Rodiče, bratři, sestry a další pokrevní příbuzní se manželstvím stávají příbuznými partnera nebo partnerky*“ (Giddens 2013, s. 309).

§ 655 zákona 89/2012, občanského zákoníku, ve znění pozdějších předpisů, definuje manželství jako: „*...trvalý svazek muže a ženy vzniklý způsobem, který stanoví tento zákon.*“

Jak je v § 655 dále uvedeno, mezi hlavní účely manželství patří založení rodiny, řádná výchova dětí a vzájemná podpora a pomoc.

V § 755 již zmíněného zákona nacházíme, za jakých okolností může být manželství rozvedeno: „*Manželství může být rozvedeno, je-li soužití manželů hluboce, trvale a nenapravitelně rozvráceno a nelze očekávat jeho obnovení.*“

3 Rozvod

V této kapitole se zabývám tím, jak je definován rozvod, a zmiňuji míru rozvodovosti v ČR. Dalším tématem této kapitoly jsou stádia a typy rozvodů a uspořádání porozvodové péče, tedy péče výhradní, společné a střídavé.

3.1 Charakteristika rozvodu

„Rozvod je většinou chápán jako právní zrušení manželství během života obou partnerů, jemuž předchází jeho reálný rozpad (jestliže k reálnému rozpadu manželství dojde úmrtím jednoho partnera, jde o ovdovění)“ (Maříková et al., 1996, s. 955).

Matějček a Dytrych (2002) uvádějí, že období rozvodu a s ním spojeného rozpadu rodiny, považujeme za jedno z nejnáročnějších období pro rozvádějící se rodiče, taktéž pro jejich děti a často i pro širší rodinu. Dle autorů nás toto stresující období, při kterém dochází k závažnému neuspokojování důležitých lidských potřeb, může ovlivňovat po celý zbytek života (Matějček, Dytrych, 2002).

Mezi sociální důsledky rozvodu může kromě narušení fungování rodiny a výchovy dětí patřit například změna ekonomického a sociálního statusu, zaměstnání a celkového způsobu života (Maříková et al., 1996). I přes to, že se různě mění její krátkodobé či dlouhodobé formy, rodina je pro vývoj dětí stěžejní (Bakalář, 2006).

Podle § 756 zákona 89/2012, občanského zákoníku, ve znění pozdějších předpisů, o rozvodu manželství rozhoduje soud. Žádost o rozvod podává jeden z manželů, nebo v případě, že se jedná o tzv. souhlasný rozvod, oba manželé (Matoušek et al., 2010).

Český statistický úřad udává, že v České republice bylo do konce roku 2017 rozvedeno 25,8 tisíc manželství, nejčastěji po třech až šesti letech manželství, což v úhrnné rozvodovosti činí 47 % a dotkl se 23,8 tisíce dětí (Český statistický úřad, 2018). Je ovšem nutné si uvědomit, že tato statistika nezahrnuje rozchody nesezdaných párů majících děti. Děti, zasažených rozchodem rodičů, je tedy mnohem více.

3.2 Stádia rozvodu

Matějček a Dytrych (2002) hovoří o třech stádiích rozvodu.

Prvním stádiem je, dle autorů, manželský (rodinný) nesoulad, vznikající z rozporů, které partneři nejsou schopni vhodnými kompromisy řešit.

Dále uvádějí, že v některých případech může rodinný nesoulad přejít do druhého stádia, stádia manželského (rodinného) rozvratu, ve kterém dochází k významnějším zásahům do základních rodinných funkcí (emoční, ekonomické, výchovné).

Pokud rodinný rozvrat, akutní či dlouhodobý, postoupí ve svém vývoji dále, hovoří autoři o posledním stádiu - o rozvodu, který se od rozvratu odlišuje tím, že je deklarován a do procesu vstupují úřední instituce. Tehdy se, podle autorů, jedná se o krajní řešení rozvratu manželství.

Někdy můžeme hovořit také o rozvodu nedeklarovaném, kdy hůře zjištělné rodiny, trvale žijící v rodinném rozvratu se zřetelným narušením rodinných funkcí, z různých důvodů o rozvod nezažádají (Matějček, Dytrych, 2002).

3.3 Typy rozvodu

Novák a Průchová (2007) uvádějí, že v českém právním řádu existují dva základní typy rozvodu, a to rozvod tzv. dohodou (nesporný rozvod, slušný rozvod), na kterém se shodnou oba manželé a strany rozvodového řízení nejsou ve faktickém sporu, a rozvod sporný (též označován jako klasický), kdy se jeden z manželů rozvádět nechce, nebo ne v takové míře, jako druhý z manželů a manželé jsou ve faktickém sporu, při kterém dochází k prokazování existence tzv. kvalifikovaného rozvratu manželství - soud prověřuje příčiny rozvratu.

Dalším možným dělením rozvodů z jiného hlediska je následující dělení podle Matouška et al. (2010):

1. Prvním typem rozvodu je Opuštění partnera, aniž byla navázána silnější vazba. Tento typ se vyskytuje u velmi mladých lidí, ale i lidí starších, kteří do manželství vstoupili po krátkodobé známosti kvůli těhotenství, nebo tlaku vzniklém negativními zkušenostmi z předchozího rozchodu či rozvodu, a většinou není spojen s intenzivními emočními reakcemi.
2. Druhým, velmi častým typem, je Vyústění prvních krizí, a dochází v něm k tomu, že pár není připraven na plnění požadavků každodenního společného života, mezi něž mohou patřit obstarávání běžných záležitostí, jako peněz, jídla a úklidu, nebo například výchova dětí (zde může u toho rodiče, který o dítě více pečuje, vzniknout „ponorková nemoc“). Problematickým požadavkem může být

také naplnění očekávání partnera, vzniklých v původní rodině či předchozím vztahu. Někdy manželé situaci „řeší“ nevěrou, čímž spustí proces rozvodu.

3. Dalším typem je Odmítnutí partnera, protože se u něj projeví předtím málo zřetelné rysy. Odmítnutí partnera je výsledkem toho, jak je chování manžela interpretováno druhým z manželů. K odmítnutí může dojít například kvůli pocitu nedostatečného zájmu o děti ze strany partnera, neochotě komunikovat a spolupracovat, přílišné žárlivosti, hysterickým rysům, workoholismu a podobně. Může se jednat také o to, že pro jednoho z manželů je chování partnera nepřijatelné, ačkoli odborník zaměřený na psychické poruchy žádné problémy nepozoruje.
4. Posledním typem je Vyčerpání vztahu. Tento typ rozvodu (případně ještě spojen s upřednostněním jiného partnera) následuje poté, co manželé po dlouhodobém soužití (20 a více let) a odchodu dětí z domova (stádium vývoje rodiny „prázdné hnízdo“), zažívají problémy ve společném trávení času. Tím, že děti již odešly z domova (nebo žijí s rodiči ve společné domácnosti, ale jsou dospělé), vzniká větší prostor rozporům, které byly do této doby mírněny v zájmu výchovy dětí (Matoušek et al., 2010).

3.4 Uspořádání porozvodové péče

Dle Ústavního zákona č. 2/1993 Sb. ve znění ústavního zákona č. 162/1998 Sb., Listiny základních práv a svobod, ve znění pozdějších předpisů, hlavy čtvrté, článku 32, je péče o děti a jejich výchova jedním ze základních lidských práv. Novák a Průchová (2007) uvádějí, že v rozhodování soudu o tom, do čí péče bude dítě po rozvodu svěřeno, hraje roli citová orientace a osobnost dítěte, jeho vztahy s příbuzenstvem, stabilita budoucího výchovného prostředí a posouzení možného hmotného zabezpečení rodičem, jeho výchovné schopnosti a to, jak je odpovědný. Rozhodování by vždy mělo probíhat v zájmu dítěte (Novák, Průchová, 2007). Podle § 907, zákona 89/2012, občanského zákoníku, ve znění pozdějších předpisů, odstavce 2, soud přihlíží k tomu, kdo se o dítě důkladně staral, vhodně pečoval o jeho citovou, rozumovou a mravní výchovu a také zvažuje, u kterého rodiče má dítě lepší podmínky pro zdravý a úspěšný vývoj a to, jestli rodič bude schopen domluvit se na výchově dítěte s druhým rodičem.

§ 907 téhož zákona, odstavec 3, hovoří takto: „*Soud při rozhodování o svěřeni dítěte do péče dbá rovněž na právo dítěte na péči obou rodičů a udržování pravidelného*

osobního styku s nimi, na právo druhého rodiče, jemuž dítě nebude svěřeno, na pravidelnou informaci o dítěti...“

V § 907, odstavci 1, zákona 89/2012, občanského zákoníku, ve znění pozdějších předpisů, je uvedeno, že pokud s tím rodiče souhlasí, může být dítě svěřeno do společné péče. Dalšími, tímto zákonem uvedenými možnostmi, jsou svěření dítěte do výchovy jednoho z rodičů, nebo střídavá péče a v případě potřeby může soud také dítě umístit do péče jiné osoby, je-li to v jeho zájmu.

Podle Nováka a Průchové (2007) bývá dítě nejčastěji svěřeno do péče jednoho z rodičů, ale to neznamená omezení rodičovských práv a povinností druhého rodiče. Rodič je zákonným zástupcem dítěte a má právo podílet se na výchově dítěte a spolurozhodovat o podstatných věcech, které se jej týkají, jako například o jeho studiu či povolání (Novák, Průchová, 2007).

Střídavá péče je, podle Francové a Dvořákové Závodské (2008), náročnou volbou z hlediska spolupráce rodičů, vhodnou pouze pro rodiče, kteří dokážou spolupracovat na vysoké úrovni. Také upozorňují na to, že v některých případech může být požadavek střídavé péče snahou o finanční vydírání druhého rodiče (Francová, Dvořáková Závodská, 2008).

Nepříliš obvyklým bývá svěření dítěte do společné výchovy, protože je zde podmínkou společné bydlení partnerů i po rozvodu a společné hospodaření (minimálně ve vztahu k nezletilému dítěti) (Novák, Průchová, 2007). Rodiče uzavírají dohodu o společné péči v případě brzkého nabytí zletilosti dítěte, kdy rodiče kvůli nevyřešenému bydlení prozatím bydlí společně, ale nechtějí se do doby jeho zletilosti o péči a výživné soudit (Francová, Dvořáková Závodská, 2008).

4 Problémové chování dětí v důsledku rozvodu

Tato kapitola se dotýká toho, jak reagují na situaci rozvodu děti různého věku, jaké jsou obranné mechanismy dětí v souvislosti s rozvodem a hlavně jaké emoční reakce se u dětí, postižených situací rozvodu rodičů, objevují.

4.1 Reakce dítěte na rozvod vzhledem k jeho věku

Novák a Průchová (2007) říkají, že děti vnímají emoce matky v období rozvodu již v prenatálním období, protože jsou na ni napojené. Dle autorů může, vlivem různých negativních emocí, docházet k předčasným narozením dítěte, mohou mít nízkou porodní váhu, či být opožděné ve vývoji. Výjimkou nejsou ani poruchy příjmu potravy či problémy se spánkem (Novák, Průchová, 2007). U sedmiměsíčních až osmiměsíčních dětí můžeme pozorovat reakce smutku a úzkosti, pláč, nespavost a mrzutost, známky strachu, projevující se zvýšeným hlasem a nespokojeným výrazem ve tváři, pokud se k nim dospělí chovají nepřátelsky (Smith, 2004).

Třileté děti sice nesrozumí tomu, co znamená rozvod, ale cítí se samy (Smith, 2004). „Čtyřleté nebo pětileté někdy přestanou mluvit nebo se vrátí ke žvatlání, někdy se začnou bát (hlavně v noci) a pomočovat se“ (Smith, 2004, s. 42). Také mají strach z toho, že by je rodiče mohli opustit a v případě, že to nastane, mohou pociťovat tíseň spojenou s pocitem zodpovědnosti za vzniklou situaci (Novák, Průchová, 2007). Vymětal (2004) je toho názoru, že ve třech až šesti letech, tedy ve věku předškolního věku, snášejí děti konflikty rodičů nejhůře a že hned v závěsu této skupiny je, co se obtížnosti vyrovnávání se týče, mládež v pubertě. Hoskovcová s Ryntovou (2009) říkají, že čím mladší dítě je, tím jsou jeho odezvy spontánnější a prudší. Naproti tomu Schevchenko (2016) uvádí, že mladší děti se na rozvod rodičů adaptují mnohem snáze, než adolescenti. Novák (2012) je toho názoru, že předškoláci a děti mladšího školního věku mají sklony k sebeobviňování se z rozvodu, přičemž u předškolních dětí se sebeobviňování mísí s agresivitou a panovačností.

Začátek školní docházky je pro dítě náročný a rozvod rodičů jej činí ještě náročnějším. Kromě agrese se objevuje náladovost a dítě se nesoustředí (Novák, Průchová, 2007). Přibližně od osmi let věku dítěte do období puberty dochází ke střídavému obviňování rodičů z rozvodu a často dochází ke střídání agresivity k sobě a k ostatním (Novák, 2012). V mladším školním věku děti začínají chápat trvalost, rodina je v tomto věku pro děti hlavní a odchod jednoho z rodičů pro ně může být zdrcujícím (Smith, 2004).

Smith (2004) hovoří o tom, že v období dospívání mohou mít děti pocit, že nikam nepatří. Připadají si vlivem rozvodu rodičů starší a moudřejší než jejich vrstevníci, ale na druhou stranu jsou to právě vrstevníci, u kterých tyto děti mohou hledat respekt a pocity sounáležitosti (Smith, 2004). V období puberty jsou nálady dětí velmi proměnlivé a nevyzpytatelné a rozvod ještě více umocňuje náročnost získání si úcty a autority vůči rodičům (Novák, Průchová, 2007). „*Hrozí pocity úzkosti, deprese, nejistota, zklamání, delikvence, drogy, sexuální promiskuita, strach z budoucnosti*“ (Novák, Průchová, 2007, s. 55). Děti ve věku sedmnáct až devatenáct let, dle Nováka a Průchové (2007), vnímají své rodiče jakožto někoho, na koho se mohou v případě potřeby obrátit a kdo jim pomůže, ale opačnou situaci, ve které má tyto potřeby rodič, vnímají jako problematickou. I když děti vyrostou a stanou se dospělými, rozvod rodičů může poznamenat jejich psychickou stránku natolik, že se to promítne například v jejich manželství či ve vlivu na širší rodinu (Novák, Průchová, 2007).

4.2 Copingové strategie a obranné mechanismy dětí

a) Copingové strategie

Pro psychickou odolnost existuje, podle autorek Hoskovcové a Ryntové (2009), více možných termínů, například vnitřní soudržnost, self-efficacy, nezdolnost, či resilience. Dle autorek by tyto pojmy měly vystihovat umění člověka zvládnout náročné životní situace, díky provázání jeho schopností, zdatností a přístupům k těmto náročným situacím. Zmiňují také, že psychickou odolnost dítěte (resilienci) ovlivňuje do jisté míry prostředí a je výrazně spjata s fyzickou odolností. Psychická odolnost, vlivy prostředí a fyzická odolnost jsou podle autorek propojeny a mají na sebe vliv. Existují rizikové faktory, které mohou mít vliv na schopnost naší resilience, a to vnitřní, geneticky podmíněné faktory, například temperament či inteligence a poté vnější rizikové faktory, zahrnující veškeré negativní situace a události (Hoskovcová, Ryntová, 2009).

Jak uvádějí Havermans et al. (2017), odolnost se vyznačuje tím, že jedinec v důsledku stresu nepodléhá fyziologickým změnám a změnám v chování, snaží se o využívání zdrojů a udržení pohody, navzdory nepřízní osudu je schopen pokračovat v pozitivním fungování, přizpůsobuje se akutnímu stresu, traumatu a různým formám starostí a hrozeb (Havermans et al., 2017).

Je to pozitivní, adaptivní reakce, která, co se týče biologické úrovně, vede ke zdravému vývoji, jelikož chrání vývoj mozku a dalších orgánů, před poškozením způsobeným nadměrnou reakcí na stres (National Scientific Council on the Developing Child, 2015).

Hoskovcová a Ryntová (2009) říkají, že odolný jedinec má takové schopnosti myšlení, díky kterým zvládne problémy řešit, je zdravě sebevědomý a zná svou hodnotu, přičemž tyto aspekty působí jakožto vnitřní ochranný faktor. Velice důležité jsou vnější ochranné faktory - sociální opora v rodinném zázemí a ze strany blízkých lidí, ať už se jedná o širší rodinu, přátelé, kolegy a podobně (Hoskovcová, Ryntová, 2009).

b) Obranné mechanismy

Obranné mechanismy a jejich možné kombinace dle Nováka (2012) pomáhají dětem v přizpůsobení se náročným životním situacím, s částečným vyrovnáním se s úzkostmi, které v souvislosti s nimi pociťují a v poskytnutí určité jistoty. Nejsou ale projevem přizpůsobivosti a zralosti dítěte (Novák, 2012).

Obranný mechanismus Racionalizace je snaha dítěte logicky si odůvodnit něco, co ovšem logické není, aby se vyhnulo bolestným emocím (Novák, 2012).

Stejně tak se může dítě od nežádoucích či nepřijatelných emocí oprostit Projekcí, což je přenášení negativních pocitů na někoho jiného, nebo také na různé předměty (Geldard, Geldard, 2008).

Existuje ještě Paradoxní projekce, kdy dítě přikládá vlastnosti nějaké důležité osoby jiné osobě, například negativní vlastnosti jednoho rodiče druhému (Novák, 2012).

Mechanismem Potlačení může dítě přesunout ty zážitky, které pro něj byly příliš tíživé a bolestné, mimo vědomí (Geldard, Geldard, 2008).

Identifikace je „*nekritické ztotožnění se s tím nebo s těmi, k nimž chci patřit*“ (Novák, 2012, s. 42).

Regrese znamená, že dítě se začne chovat tak, jako by bylo v dřívějších, nižších, stádiích vývoje (Geldard, Geldard, 2008).

Mechanismus Rezignace, podle Nováka (2012), nastává, je-li dítě dlouhou dobu ve frustrující situaci a nazná-li, že uspokojování jeho potřeb a nároků není možné.

Pokud dítě výrazně mění své vnímání reality tak, aby vyhovovala jeho potřebám, jedná se, dle autora, o mechanismus Zkreslení, přičemž tento mechanismus může přecházet do jiného, a to do Altruismu, kdy dítě může zavrhnout jednoho rodiče proto, aby druhý nezůstal sám (Novák, 2012).

Novák (2012) říká, že při mechanismu Přebírání rolí dítě pociťuje, že je od něj očekáván nějaký druh chování a pokud toto chování bude splňovat, bude přijímáno. Zlehčováním se děti, dle autora, snaží o odlehčení a zmírnění traumatizující situace a mechanismus Vytváření reakcí znamená, že pokud dítě nemůže dosáhnout něčeho, co by si přálo, může jednat opačně - například by se dítě rádo vidělo s rodičem, ale není to možné, tak ho odmítne. Autor také mluví o mechanismu Upoutávání pozornosti, protože se děti v pozornosti ostatních cítí dobře (Novák, 2012).

Negativismus dítěte je to, když dítě odmítá blízkého člověka, na jeho kladné impulsy reaguje negativně a celkově se chová protichůdně k tomu, než by se v jisté situaci chovat mělo (Novák, 2012).

Mechanismus Vyhýbání se je pro dítě cestou, jak se vypořádat se zápornými emocemi, které v dané situaci pociťuje a probíhá tak, že dítě například změní téma a začne dělat jinou činnost (Geldard, Galdard, 2008).

Přehnaná reakce dítěte je mechanismus, při kterém dítě reaguje například na pochybení rodiče, nebo různé neshody absolutně nepřiměřeně (Novák, 2012).

4.3 Emoční reakce a chování dětí v důsledku rozvodu

„Většina dětí prožívá po rozchodu rodičů tak složité a proměnlivé emoce, že pro dospělé je krajně obtížné jim porozumět“ (Smith, 2004, s. 35).

Již období, kdy manželství směřuje k rozvodu, a které může trvat v řádu měsíců až let, je pro dítě velmi náročné. Jelikož toto období není jednoduché ani pro rodiče, mohou selhávat v plnění svých rodičovských povinností a nevěnují dítěti a jeho potřebám pozornost, jejíž potřeba je pro něj v tomto období zvýšená (Cohen, Weitzman, 2016).

To, jak dítě reaguje na rozvod, se pojí s tím, v jakém je vývojovém období, s temperamentem dítěte, tím, jak citlivě rodiče reagují na potřeby a pocity dítěte a také s psychosociálním fungováním rodiče a dítěte před rozvodem (Cohen, Weitzman, 2016).

Podle Smitha (2004) mohou děti (ve většině případů chlapci) předstírat lhostejnost, ale prožívat hluboký smutek, nebo například hněv. Lhostejnost dítěte může pramenit ze strachu vyjádřit své pocity, nebo z toho, že situaci mezi dospělými nerozumí, ale také může být pro dítě přirozenou reakcí vlivem chování v rodině (Smith, 2004).

„Smutek je projevem pocitu ztráty a je patrně nejzřetelnější emoci, jakou prožívají děti rozvedených rodičů“ (Smith, 2004, s. 49). Smith (2004) také říká, že je o to větší, pokud jej s dítětem nesdílí ani jeden z rodičů a dítě nabývá pocitů, že je na situaci samo. Dodává, že smutek se projevuje pláčem, nebo v chování dítěte - například je, vlivem záchvatů hlubokého smutku, nesoustředěné ve škole (Smith, 2004). Pláčem dochází ke snížení stresu a jedná se o přirozenou reakci na smutné a náročné situace (Hoskovcová, Ryntová, 2009). Ačkoli se rodiče mohou domnívat, že se dítě přes smutek přeneslo, nemusí tomu tak, podle Smitha (2004), být. Smutek se může projevit tím, že se dítě nechce účastnit všedních činností a je unavené (Smith, 2004).

Kraus (2014) říká, že pokud dítě zažívá rozvodové konflikty rodičů, je v chronickém stresu a může se považovat za příčinu rozvodu. To vede ke stavům tísně či rozličným duševním poruchám (Kraus, 2014). Jak říká Smith (2004), obviňování se z rozvodu rodičů se může mísit s pocity zlosti a záště k sobě samému. Dítě má pocit, že rozvod zapříčinily například jeho špatné myšlenky, že mu mohlo zamezit, vina na jeho straně a zasluhuje si trest (Smith, 2004).

Kvůli dlouhodobému stresu a tísně z něj vyplývajících, se dle Matějčka a Dytrycha (2002) dítě hůře soustředí, a to mnohdy vede k tomu, že se zhorší ve škole. U chlapců bývá zhoršení prospěchu výraznější, protože se projevují agresivněji než dívky, což učitelé netolerují (Matějček, Dytrych, 2002). Dívky mohou, podle Hoskovcové a Ryntové (2009) působit mírnějším dojmem a vypadat tak, že se situaci přizpůsobily, ale může to být způsobeno tím, že problémy řeší vnitřně. To se pak může projevit problémy v psychosomatické oblasti (Hoskovcová, Ryntová, 2009). Různé příznaky stresu nalezneme u dětí často (Warshak, 1996).

Děti mohou, ve spojení se situací rozvodu, trpět separační úzkostí, tedy strachem z odloučení se s rodičem, nebo úzkostí psychosomatického charakteru, která se projevuje neodůvodnitelnými bolestmi a může přecházet v různé zlozvyky, například okusování nehtů (Warshak, 1996). *„Děti strádající pocitem ztráty často vykazují psychosomatické příznaky, například bolesti, poruchy spánku a kožní vyrážky. Někdy*

koušou a kopají, jindy se u nich objeví poruchy příjmu potravy“ (Smith, 2004, s. 40). Úzkost také může být spjatá s tím, že se dítě přidá „na stranu“ jednoho z rodičů, protože neví, jak zachovat věrnost oběma, ale na druhého s úzkostí myslí (Smith, 2004). Podle autorů Cohena a Weitzmana (2016) je pravděpodobné, že děti, které se musejí odstěhovat z jejich domovského zázemí, budou procházet většími obtížemi.

Jednou z možných reakcí dětí na rozvod je také lhaní, které, jak říká Beníšková (2010), obvykle nebývá spojeno s cílem někomu ublížit. Děti se, dle autorky, spíše snaží o to, aby nikomu neublížily, vyhnout se trestu či něčemu, co je jim nepříjemné, nebo lžou s cílem upoutat na sebe pozornost.

„Krátce po rozvodu vzroste u dětí negativismus, impulzivita, agresivita a neposlušnost“ (Warshak, 1996, s. 61). Antier (2004) říká, že rozchod rodičů může u dětí vzbuzovat agresivitu, a to už od raného věku, plynoucí z toho, že rodiče dítě neusměrňují, protože cítí vinu za rozvod a mají pocit, že kdyby proti jeho chování zakročili, zraňovali by jej. Také dle autora nechtějí dítě ztratit a více mu ustupují, ve snaze překonat druhého rodiče. Jeden z rodičů může dítěti dovolovat více než druhý, čímž dítě získává nad rodiči nadvládu a stává se agresivnějším, přebírá moc (Antier, 2004). Podle Warshaka (1996) si toho děti více dovolí k matce (Warshak, 1996). Pokud si rodič najde partnera, kterého dítě nepřijímá, může se agresivita dítěte zvýšit, protože nechce přijít o svou výjimečnost a agresí se snaží protestovat (Antier, 2004). *„Mnoho dětí, cítí-li se špatně, má také sklon „špatně“ se chovat, zejména když cítí, že jejich rodiče nad nimi nemají plnou kontrolu“* (Warshak, 1996, s. 61).

Vztek dětí může, podle Smitha (2004), krýt pocity odmítnutí, beznaděje a hlubokého smutku, které kdyby dítě přiznalo, neuneslo by je. Autor dále říká, že vztek nemusí bezprostředně souviset s obdobím rozvodu, ale může být přítomen dlouhou dobu před ním, protože dítě strádá, co se týče naplňování jeho potřeb - necítí se přijímáno, necítí lásku a péči rodičů (Smith, 2004).

„Děti v depresi se mohou uzavřít vůči oběma rodičům nebo naopak reagovat podrážděně“ (Warshak, 2003, s. 102). Smith (2004) uvádí, že děti, trpící depesemi, si nejsou jisté sami sebou, vzhledem ke své zkušenosti s dospělými jsou bázlivé a nechtějí své emoce dávat znát, cítí se opuštěné, odmítnuté a nechápou, proč se jim něco takového muselo stát. Problémy podle něj zažívají také v kolektivu, protože nejsou zábavné jako dříve a jejich osamělost kamarády odrazuje. Navíc si podle autora mohou

myslet, že jsou ve třídě jediní z rozvedené rodiny, stydět se za to, ztrácet sebedůvěru a spolužákům jejich úplné rodiny závidět. Dodává, že děti v důsledku deprese stagnují ve vývinu, nebo se dokonce dostaví regres a mohou mít také sebevražedné sklony (Smith, 2004). *„Představují si, že když zemřou, nepřítomný rodič toho bude litovat a bude trpět stejně, jako trpí ony“* (Smith, 2004, s. 51).

Jedinci, kteří zažili rozvod rodičů, zažívají významně častěji depresivní příznaky či prožívají deprese, nežli děti z manželských rodin (Hadžikapetanović et al., 2017).

Negativismus dětí, agrese, deprese a přílišná separační úzkost jsou reakce dětí, které mohou nabýt z formy problémového chování do formy poruchy chování. Je tedy nutné tyto projevy bedlivě sledovat a tomuto „vývoji“ předejít.

5 Vhodné přístupy při práci s dětmi, nalézajícími se v situaci rozvodu rodičů

V této kapitole shrnuji, co je pro děti v situaci rozvodu rodičů důležité právě ze strany rodičů, dále zmiňuji, jaké orgány veřejného sektoru mohou být rodičům v situaci rozvodu, a s ním spojených problémů, nápomocné, a také se zaměřuji na různé organizace a služby soukromého sektoru, které podporují rodiče, děti a rodiny v této situaci a nalézají se na území Jihočeského kraje.

5.1 Přístup rodičů

Anderson (2014) říká, že navzdory výrazným odlišnostem mezi rodinami, co se týče například temperamentů, silných a slabých stránek rodiny či zdrojů rodiny, sociálních, citových i ekonomických, se rozvod rodičů negativně podepíše ve všech oblastech života dítěte- v rodinných vztazích, vzdělání i zaměstnání.

Názory na tuto problematiku se mezi autory ovšem velmi liší.

Smith (2004) říká, že ačkoli si společnost myslí, že rozvod se na dítěti negativně podepíše, nemusí tomu tak být. Pro duševní pohodu dítěte v období rozvodu je důležité, aby rodiče dokázali odložit vzájemné negativní emoce spojené s rozchodem a orientovali se především na jeho potřeby (Smith, 2004).

Oznamování rozvodu dítěti by mělo být, podle Nováka a Průchové (2007), co nejcitlivější, ale jasné, bez podávání zkreslených informací a bez negativních projevů vůči druhému rodiči. Dle autorů je podstatné, aby dítě vědělo, že rozvod není jejich vina, a že ve vztahu k nim se nic nemění. Rodiče je mají stále velmi rádi a udělají vše, aby byli dobrými rodiči (Novák, Průchová, 2007). Smith (2004) zdůrazňuje důležitost vhodné chvíle pro sdělení informace o rozvodu dítěti. Říká, že by rodiče neměly dítě informovat například cestou do školy, protože dítě bude, po tomto sdělení, potřebovat dostatek času na to, aby se uklidnilo (Smith, 2004).

Dítě musí situaci rozumět a musí chápat, co se odehrává (Hoskovcová, Ryntová. 2009). Warshak (2003) zdůrazňuje důležitost komunikace s dítětem o rozvodu a říká, že dítěti, které nechce o svých pocitech mluvit, ať už proto, že je to pro něj emočně obtížné, nebo proto, že své pocity nedokáže popsat, může pomoci mluvení o problému pod záštitou jiné osoby. K této situaci může, dle autora, docházet například u psychologa, kde dítě hovoří o situaci tak, jako by se stala kamarádovi. Autor dále uvádí, že rodič může

komunikaci vyvolat například přirovnáním situace k obdobné situaci dítěte podobného věku, či situaci z nějakého článku, nebo může začít komunikaci tím, že dítěti sdělí své pocity a to, jak situaci vnímá on sám (Warshak, 2003).

Dítě potřebuje, aby mu rodiče zajistili bezpečné útočiště, a nutně potřebuje cítit, že ho jeho nejbližší mají rádi a přijímají jej takové, jaké je, a to za všech okolností (Vymětal, 2004). Je pro něj důležité, aby mu rodiče ukázali, že jeho pocitům spojeným se situací rozvodu (například strachu) rozumí a chápou je (Warshak, 2003).

„Naprosto zásadní je kvalita rodičovské péče. Budoucnost se jeví slibně jedině tehdy, mají-li děti pocit, že jsou důležité pro oba rodiče, že je oba rodiče podporují a milují“ (Smith, 2004, s. 58). Novák a Průchová (2007) říkají, že k tomu, aby dítě rozvod zvládlo, potřebuje pocit bezpečí a lásku při nejmenším jednoho z rodičů, bez vzájemných intrik a konfliktů mezi rodiči. Otevřené konflikty rodičů, které probíhají v průběhu rozvodu, nebo i po něm, dítě traumatizují (Schevchenko, 2016). Podle autorů Matějčka a Dytrycha (2002) by rodiče hlavně měli, co nejvíce je to možné, v zájmu dítěte zabránit vzájemnému nepřátelství, nevraživosti a pokud již přeci jen k těmto postojům došlo, tak se snažit o jejich co nejkratší trvání. Podněcování a nabádání dítěte proti bývalému partnerovi může narušit charakter dítěte (Matějček, Dytrych, 2002). Říčan (2004) říká, že pro správný duševní vývoj dítěte je velmi důležité citové souznění mezi rodičem a dítětem. Dítě se, dle autora, identifikuje, tedy ztotožňuje, s rodičem a jeho názory, přáními a hodnotami. Dodává, že může přejímat pozitivní rysy osobnosti rodiče, stejně tak i negativní (Říčan, 2006). Proto je důležité, jak se k sobě rodiče v situaci rozvodu chovají.

Také vypjaté soudní spory rodičů mají na děti neblahý vliv a mohou stát za výraznými psychickými obtížemi dítěte, agresivním chováním, poruchami spánku a podobně (Warshak, 1996).

V otázce rozporů mezi rodiči může pomoci mediace, což je proces, při kterém mediátor (neustranná třetí osoba) pomáhá účastníkům sporu nalézt akceptovatelné řešení pro obě strany, ideálně s co nejvyšší mírou spolupráce mezi nimi a ve vstřícné atmosféře (Warshak, 1992). *„V konečném výsledku rodinné mediace jde vždy o stabilizaci optimálních poměrů dětí i rodičů a tedy o prevenci některých negativních jevů, provázejících rodinné krize“* (Bakalář, 2006). Mediátor může rodičům pomoci

například v rozhodování o svěřeni dítěte do péče, v otázkách výživného, vídání se s rodičem, který s dítětem nezůstává a podobně (Novák, 2012). Rodiče si mediátora vyhledají sami, dobrovolně, ve snaze co nejrychleji, a co možná nejlépe pro obě strany, ukončit konflikty. První setkání s mediátorem však může být i nařízené, a to již v probíhajícím soudním řízení předsedou soudního senátu, pokud je toto setkání považováno za vhodné a účelné (Bříza, Gantner, 2016).

Hoskovcová a Ryntová (2009) dodávají, že pro to, aby dítě zvládlo určitou náročnou situaci či krizi, potřebuje mít někoho blízkého, s kým je v úzkém vztahu a na koho se v případě potřeby může obrátit - nemusí se jednat pouze o rodiče. Dítě může například nějakou dobu setrvat u prarodičů, cítí-li tam oporu (Hoskovcová, Ryntová, 2009).

Autoři Matějček a Dytrych (2002) upozorňují na to, že ani po rozvodu není rodič, kterému dítě nebylo svěřeno do péče, prostý odpovědnosti za dítě a jeho náležitou výchovu a měl by si uvědomovat své povinnosti a trvalou vazbu vůči němu. *„Poradenská zkušenost říká (a potvrzují to nejrozumnější výzkumná šetření), že v naprosté většině případů je pro dítě velkou životní výhodou, jsou-li mu i po rozvodu oba rodiče zachováni“* (Matějček, Dytrych, 2002, s. 47). Pro chlapce je přítomnost otce velmi důležitá, protože otec je často ten, kdo má větší autoritu, je na něj přísnější, věcněji jej hodnotí a stává se chlapci vzorem (Říčan, 2006).

Podle Matějčka a Dytrycha (2002) se někdy stává, že rodiče dítěti poskytují mnoho materiálních statků v domnění, že si tak dítě po rozvodu získají, ale dodávají, že to není to, co děti potřebují. Navíc v takovémto chování, dle autorů, děti spatřují slabost a podplácení za strany rodiče. Stejně negativně a „slabě“ na dítě působí, pokud rodič dělá vše, co na očích dítěte vidí. Hlavní je pro ně pocit bezpečí a jistoty a také možnost rodičům věřit a spolehnout se na ně, vidět soulad mezi tím, co říkají a tím, co dělají (Matějček, Dytrych, 2002). *„Obětavost ano, ale ne obětování!“* (Matějček, Dytrych, s. 53).

Matějček a Dytrych (2002) uvádějí, že to, jak se dítě vnímá, tedy jak pohlíží na vlastní identitu, je velmi důležité, protože to má vliv na sebevědomí dítěte a pro jeho identitu, potažmo sebevědomí, je důležité, aby mělo o rodičích dobré mínění. Dítě, které si je vědomo vlastní hodnoty a je zdravě sebevědomé, překoná krize snáz (Hoskovcová, Ryntová, 2009). Pozitivní identitu dítěte mohou rodiče podporovat tím, že zmíní něco pozitivního o druhém rodiči, ačkoli se již rozvedli - projeví například úctu k němu

(Matějček, 2008). Podle Traina (2001) je pro formování identity dítěte velmi důležité, aby si dokázalo uspořádat myšlenky a mluvit o svých pocitech, což může být pro citově zranitelné dítě velmi obtížné a rodiče jsou ti, kdo by mu s tím měli pomoci. Autor říká, že jednou z cest, jak dítěti pomoci, je dát mu možnost a prostředky vyjadřovat se neverbálně, například hrou, kreslením, modelováním a podobně. Pomocí těchto činností se, dle autora, postupně dá přejít k verbální komunikaci o problémech (Train, 2001).

Pokud se dítě projevuje agresivně, trestáním ani odmítáním jej mu nepomůžeme, ba naopak- můžeme tím upevňovat pocity viny dítěte (Novák, Průchová, 2007). Warshak (1996) říká, že dětem s problematickým chováním v důsledku rozvodu prospívá, pokud rodiče, ale i učitelé, soustavně dodržují určitá pravidla, postupy a mají situaci pod kontrolou. Dle autora tímto u dítěte roste sebeúcta, odpovědnost a stává se zralejším (Warshak, 1996).

5.2 Oblast veřejného sektoru

Pomoc rodinám, které procházejí situací rozvodu, mohou poskytnout orgány Sociálně-právní ochrany dětí, mezi něž patří obecní úřady, obecní úřady obcí s rozšířenou působností, dále krajské úřady, Ministerstvo práce a sociálních věcí a Úřad pro mezinárodně-právní ochranu dětí (Špeciánová, 2007). Sociálně-právní ochranu dětí také mohou, podle zákona č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, § 4, odstavce 2, zajišťovat obce v samostatné působnosti a právnické a fyzické osoby, pověřené tímto výkonem.

Sociálně-právní ochranou dětí se, dle zákona č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, ve znění pozdějších předpisů, § 1, odstavce 1, rozumí především:

- „a) ochrana práva dítěte na příznivý vývoj a řádnou výchovu,*
- b) ochrana oprávněných zájmů dítěte, včetně ochrany jeho jmění,*
- c) působení směřující k obnovení narušených funkcí rodiny.“*

Orgány sociálně-právní ochrany dětí poskytují, mimo jiné, preventivní a poradenské činnosti, například obecní úřady mohou diskutovat s dětmi o jejich problematickém chování, s rodiči o nedostacích ve výchově a rozhodovat o výchovných opatřeních (například napomenutí osoby, narušující řádnou výchovu dítěte) a obecní úřady s rozšířenou působností mohou poskytovat poradenství v oblasti péče o dítě, v oblasti vzdělávání i výchovy a pořádat na tyto témata různé přednášky a kurzy. (Špeciánová, 2007).

Rodiče se také mohou obrátit na Pedagogicko-psychologickou poradnu. Ta může, podle vyhlášky č. 197/2016 kterou se mění vyhláška č. 72/2005 Sb., o poskytování poradenských služeb ve školách a školských poradenských zařízeních, ve znění pozdějších předpisů, a některé další vyhlášky, přílohy č. 1, mimo jiné poskytovat poradenskou intervenci dětem, žákům, studentům a zákonným zástupcům, kteří se nacházejí v tísní či životní krizi, pomáhat řešit situace, v důsledku kterých je dítě či žák negativně ovlivňován ve vzdělávání a také ohledně těchto skutečností poskytovat poradenské konzultace. Dále může poskytovat poradenské, nebo poradensko-terapeutické vedení rodinám, ve kterých dochází, vlivem problémů, k negativnímu působení na vzdělávání dítěte či žáka.

Rodičům může být nápomocen také pediatr dítěte.

S ohledem na fyzické a emocionální potřeby dítěte může pediatr rodičům poradit a doporučit konzultaci s manželským či rozvodovým poradcem, podpořit diskuzi o rozvodu mezi rodičem a dítětem, či rodičům poskytnout písemné materiály, zaměřené na problematiku rozvodu, rodiče a děti (Cohen, Weitzman, 2016).

5.3 Oblast neziskového sektoru

Existuje mnoho organizací a služeb, které jsou zaměřeny na pomoc rodičům, dětem a obecně rodinám v obtížných životních situacích, jakou je i rozvod.

K vyhledání organizace, na kterou se lze v rámci této problematiky obrátit, může sloužit například portál www.mapotic.com/ohrozene-dite, který se zaměřuje na děti a rodiny v náročné životní situaci a zobrazuje až 781 konkrétních míst pomoci. Portál umožňuje vyhledávat služby zabývající se problémy dítěte ve škole, vztahovými nebo sociálními potížemi dítěte či rodiny, nebo starostí o psychické zdraví dítěte, v rámci celé České republiky (Dům tří přání, z. ú., 2019).

V následujících odstavcích popisují tři nestátní neziskové organizace, které se nacházejí v Jihočeském kraji.

Společnost Jihočeská rozvojová o.p.s. poskytuje, mimo jiné, službu Naproti rodině, která se orientuje na pomoc a podporu rodinám, které se nacházejí v nepříznivé situaci, například v situaci nedostatečných rodičovských kompetencí, či jim tato situace hrozí. V rámci služby je poskytováno poradenství, vzdělávání a různé metody práce s rodinou, například formou přednášek a kurzů. Společnost také poskytuje mediační služby

v Mediačním centru DOHODA a službu odborného sociálního poradenství, Občanské poradny při Jihočeské rozvojové o.p.s., zaměřující se například na rodinu a mezilidské vztahy (Jihočeská rozvojová, 2019).

Krizové centrum pro děti a rodinu v Jihočeském kraji, z. ú., se specializuje zejména na službu krizové pomoci a na služby pro rodiče s dětmi. Služba krizová pomoc může klientů poskytnout intervenci, psychologické, sociální a sociálně-právní poradenství, může zajistit následné služby či o nich klienty informovat a poskytovat následnou krátkodobou terapii. Služby pro rodiče s dětmi zahrnují například pomoc při zvládání rozvodové situace, nalézání optimálních podmínek porozvodového uspořádání a podporu rozvoje zdravých vztahů v rodině (Krizové centrum pro děti a rodinu v Jihočeském kraji, z.ú., 2018).

Organizace Temperi, o.p.s. nabízí sociální službu Sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi, v rámci které je klientům například pomáháno s upevňováním vztahů v rodině, s posilováním dovedností dítěte a vybíráním jemu vhodné volnočasové aktivity, nebo při řešení výchovných záležitostí. Služba Centrum pomoci pro rodiny s dětmi se skládá z předchozí služby a rodičovského klubu, který se zaměřuje na praktický nácvik rodičovských dovedností. Nízkoprahový klub pro děti a mládež BRÁNA je služba, která, mimo jiné aktivity, podporuje rodinné vztahy dětí a mládeže (Novotný, 2017).

6 Cíl práce

Cílem bakalářské práce je na podkladě teoretických východisek a kvalitativního šetření popsat reakce dítěte na rozvod a potenciální problémové chování, které z této situace plyne a také popsat vhodné postupy při práci s dětmi, které se v této situaci nalézají.

Na základě cíle byly stanoveny tyto výzkumné otázky:

- Jaké změněné, ale akceptovatelné, či problémové chování dítěte pozorují rodiče v souvislosti s rozvodem?
- Jak rodiče k tomuto chování přistupují?

7 Metody výzkumu

Předmětem této kapitoly je popis výzkumného nástroje, zvoleného pro mou bakalářskou práci, dále metody sběru a analýzy dat, popis způsobu, jakým jsem vybírala výzkumný soubor a také jeho představení, etika výzkumu a na závěr shrnutí podmínek, za jakých byl výzkum realizován.

7.1 Popis výzkumného nástroje

Pro naplnění cílů bakalářské práce byla zvolena strategie kvalitativního výzkumu.

„Kvalitativní přístup v psychologických vědách je přístupem, který pro popis, analýzu a interpretaci nekvantifikovaných či nekvantifikovatelných vlastností zkoumaných fenoménů naší vnitřní a vnější reality využívá kvalitativních metod“ (Miovský, 2006, s. 17).

7.2 Metody sběru a analýzy dat

Pro získání dat bylo použito metody polostrukturovaného rozhovoru (interview), při němž má tazatel připravený seznam otázek, na které se bude účastníka ptát - pořadí pokládání otázek může měnit vzhledem k situaci (Miovský, 2006). Tazatel si může v průběhu rozhovoru nechat vysvětlit či upřesnit odpovědi účastníka a ověřovat si, zda dobře rozuměl jeho odpovědi a také může klást doplňující otázky, vhodně rozšiřující dané téma, které pomáhají v detailnějším rozpracování tématu (Miovský, 2006).

Podle Švaříčka a Šed'ové (2007) je rozhovor nejčastěji využívanou metodou sběru dat kvalitativního výzkumu.

Rozhovory byly realizovány se čtyřmi rodiči, jejichž partnerství či manželství skončilo rozchodem či rozvodem a se souhlasem dotazovaných byly odpovědi na otázky (příloha č. 2), zaznamenávány audio záznamem na záznamník mobilního telefonu. Následně byla provedena transkripce rozhovorů, tedy převedení do textové podoby a kontrola technikou kontroly transkripce opakovaným poslechem, aby nedošlo ke zkreslení odpovědi respondentů (Miovský, 2006).

Jako poslední krok před samotnou kvalitativní analýzou byla provedena systematizace dat technikou redukce prvního řádu, která podle Miovského (2006) slouží k tomu, aby se přepis stal plynulejším a přehlednějším, vynechávají se slova, která plynulost narušují, nemají výpovědní hodnotu či různé zvuky. Miovský (2006, s. 210), říká, že:

„Nejjednodušší formou redukce prvního řádu je vynechávání všech částí vět, které nesdělují nějakou explicitně vyjádřenou informaci.“

Dále byla data zpracována metodou vytváření trsů. Miovský (2006) o této metodě hovoří takto: *„Metoda vytváření trsů slouží obvykle k tomu, abychom seskupili a konceptualizovali určité výroky do skupin, např. dle rozlišení určitých jevů, místa, případů atd.“*

Dle výpovědí rodičů byly vytvářeny trsy reakcí dítěte - akceptovatelného a problémového chování a trsy přístupů rodičů - proaktivních a reaktivních. Proaktivně se chovající rodiče se snaží různými způsoby předejít problémům, kdežto reaktivně se chovající řeší problémy až po jejich vzniku. Reagují na příchodí podněty. V rámci těchto hlavních trsů byly následně v každém z nich utvořeny trsy vedlejší.

7.3 Výběr výzkumného souboru

Pro účely práce byl zvolen záměrný (účelový) výběr výzkumného vzorku, který je pro kvalitativní výzkum nejrozšířenější metodou výběru, konkrétně pak prostý záměrný (účelový) výběr, vhodný v případech, kdy potřebný výběrový soubor není příliš velký a je relativně lehce dostupný a při kterém vybíráme pro výzkum ty účastníky, kteří splňují námi požadovaná kritéria a s účastí na výzkumu souhlasí (Miovský, 2006).

Kritériem pro výběr respondentů byli rodiče, kteří se rozešli či rozvedli s partnerem a souhlasí s účastí na výzkumu.

7.4 Popis výzkumného souboru

Výzkumný soubor tvořili 4 rodiče, kteří se rozešli či rozvedli s partnerem. Za účelem zachování anonymity jsou v textu označováni jako R1, R2, R3 a R4. Osoby, o kterých respondenti v rozhovorech mluví a nazývají je jmény, jsou v textu označováni podle jejich pozice, například dcera R1, bývalá manželka R2 a podobně.

Respondent R1 (dále pouze jako R1) je žena ve věku 40 let, policistka, žijící ve městě. S bývalým manželem vstoupila do manželství ve věku 28 let, trvalo 5 let a bývalí manželé spolu mají dceru, které v době rozchodu rodičů byly 4 roky a v době rozvodu 7 let. Nyní je ve věku 10 let a je v péči R1.

Respondent R2 (dále pouze jako R2) je muž ve věku 39 let, automechanik, žijící na vesnici. S bývalou ženou vstoupil do manželství ve věku 26 let. Trvalo 9 let, avšak než

došlo k rozvodu, pár už spolu 6 let nežil v partnerství, ani nesdílel domácnost. Bývalí manželé spolu mají syna, kterému v době rozchodu rodičů bylo 2 roky, v době rozvodu 8 let, a nyní je mu 12 let. Syn žije s matkou. R2 touto dobou žije v partnerství, s partnerkou má dvě děti.

Respondent R3 (dále pouze jako R3) je muž ve věku 50 let, podnikatel, žijící na vesnici, který mi poskytl dva rozhovory. První rozhovor se týkal doby prvního manželství, do kterého R3 vstoupil ve svých 20 letech, trvalo 14 let a pár měl 2 děti, dceru a syna. Synovi v době rozvodu bylo 8 let, dceři 11 let, nyní je synovi 23 let a dceři 26 let a s rodiči nežijí. Druhý, kratší, rozhovor, se týkal doby, ve které byl R3 v partnerském vztahu, který trval 11 let, R3 do něj vstoupil ve 34 letech a s bývalou partnerkou měl syna, kterému bylo v době rozchodu rodičů 6 let, nyní je mu 11 let a bydlí u matky. Dnes R3 žije v manželství.

Respondent R4 (dále pouze jako R4) je muž ve věku 32 let, dělník v továrně, žijící v menším městě. S partnerkou se seznámil ve svých 21 letech a partnerský vztah trval dva roky. Bývalí partneři spolu mají 9 let starého syna, kterému v době rozchodu rodičů bylo 7 měsíců. Od svých 7 let je v péči otce.

7.5 Etika výzkumu

Všichni respondenti se výzkumu účastnili zcela dobrovolně, po podepsání informovaného souhlasu (viz Příloha č. 1). Informovaný souhlas zahrnoval informace o tématu, cílech a průběhu výzkumu, možném vystoupení z něj kdykoli v jeho průběhu a naprostém zachování anonymity. Dále byli účastníci informováni, že jimi poskytnuté informace budou použity zcela výhradě za účelem zpracování bakalářské práce.

7.6 Realizace výzkumu

Po podepsání informovaných souhlasů jsem respondentům ponechala potřebný čas na to, aby si mohli prohlédnout otázky, na které se jich budu ptát a dotázala jsem se, jestli chtějí něco ujasnit.

Rozhovory byly realizovány v přirozeném prostředí účastníků výzkumu, které oni sami vybrali a ve kterém se cítili komfortně. První rozhovor probíhal na pracovišti účastníka výzkumu R1, v jeho kanceláři. Rozhovor s dotazovaným R2 probíhal v prostorách jím oblíbeného restauračního zařízení. Třetí rozhovor s účastníkem R3 probíhal u něj doma

a poslední rozhovor s respondentem R4 probíhal v jím vybrané kavárně. Všechny rozhovory proběhly v soukromí a nerušeně.

8 Analýza rozhovorů

V rámci analýzy rozhovorů jsou odpovědi uspořádány do hlavních trsů reakcí dítěte - akceptovatelného a problémového chování a trsů přístupů rodičů - proaktivních a reaktivních. V rámci hlavních trsů jsou odpovědi uskupovány dle podobnosti odpovědí do vedlejších trsů. Dále kapitola obsahuje shrnutí analýzy rozhovorů a závěrem zmiňují problematiku vzájemného chování rodičů.

8.1 Reakce a chování dětí

8.1.1 Akceptovatelné reakce a chování

Dítě na rozvod nereaguje:

R1: „Rozvod neřešila, protože o tom nevěděla, že proběhl...“

R1: „Já si myslím, že na ní to nebylo vůbec poznat. Na ní to vůbec nezanechalo nic.“

R3 (druhý rozhovor): „Jak kdyby nic. Ten to vzal dobře. Syn to nějak neřeší.“

R4: „On si to vlastně neuvědomoval.“

Dítě nerozumí tomu, proč se rodiče rozvádějí:

R2: „Spíš to nechápe, proč spolu nejsme.“

Dítě projevuje touhu po obnově vztahu rodičů:

R2: „On do dneška chce, abychom spolu byli...“

R2: „Reagoval na to, abychom to ještě zkusili znova.“

Dítě je smutné:

R1: „Ona samozřejmě byla smutná, když přijel a zase odjel.“

R2: „Bylo mu to vždycky hodně líto a viděl jsem na něm, že je z toho hodně smutnej, když jsem odcházel.“

R3: „Spíš je to mrzelo...“

R4: „...nebo je i takovej smutnej....“

Dítě řeší problémy vnitřně:

R1: „*Ona je takovej introvert. Ona to řešila všechno v sobě. Ona se moc nesvěřuje, ona si to musí asi sama v sobě srovnat.*“

Dítě se zajímá o pocity rodiče:

R1: „*Pozorovala mě, sledovala, jak se chovám. „Mami, ty jsi smutná?“, říkám: „No nejsem“, ale člověk si musel dávat pozor. Ona je strašně vnímavá. A ona mě furt sledovala. Jak se já cejtim. Já si spíš myslím, že ona chtěla zachraňovat mě.*“

Dítě tráví více času s vrstevníkem:

R3: „*...měl tady kamaráda, ten s ním byl hodně. Ten si myslím, že to byla taková náhrada. Chodili spolu do třídy, takže hodně s ním.*“

8.1.2 Problémové reakce a chování

Dítě se uzavírá:

R2: „*Sám se uzavírá do sebe...*“

R2: „*Tam je ten problém, že se někdy uzavírá do sebe.*“

R3: „*Dcera nevím, ta byla taková svoje, ta se uzavřela.*“

Dítě se snaží zabránit odchodu rodiče:

R1: „*Reakce odchodu táty byla hodně zlá...když přišel, tak ho zamykala a pořád si ho tahala k sobě...*“

Dítě odmítá komunikaci:

R1: „*Ona nechtěla ubližovat mě, takže mi nic neříkala, i když jsem se ptala.*“

R2: „*...nechce o ničem mluvit.*“

R3: „*Nechtěly se mnou komunikovat.*“

R3: „*Oni se se mnou normálně nebavili...*“

R3: „*Takže oni se se mnou asi tři roky nebavili.*“

R3: „*Ta se o mě vůbec nestarala, mámu nechtěla...my jsme se vidávali akorát třeba na narožky, tak se tam za ní zajelo popřát, jinak ona se úplně oddělila, nechtěla prakticky s nikým. Za dědou za babičkou nepřijela, za mnou...*“

R3: „*Pak zase nechtěl jezdit, nějaký čas...*“

R4: „*...byl takovej vyplašenej a nemluvil.*“

R4: „*Ta poslední fáze, když ona řekla, že ho dá do děcáku, jestli si ho nevezmu, tak to už nemluvil ani s náma.*“

R4: „*On nechtěl ani kamarády...*“

R4: „*...že si nechce povídat, nebo řekne, že chce bejt sám.*“

Dítě obviňuje rodiče:

R3: „*Furt si mysleli, že já jsem špatnej, že to je kvůli mně.*“

R1: „*Pak několikrát řekla, že já jsem ho pustila.*“

Dítě je našťvané na rodiče:

R3: „*...to mi děcka nemohly odpustit, že jsem je vyhnal z baráku.*“

R3: „*...takže to nesly hodně špatně, že jsem je vyhnal z baráku.*“

Dítě lže:

R1: „*Ona mi nechtěla ublížit, takže si i vymýšlela. A pak mi říkala, že jí nemá ráda (myšleno novou partnerku otce), přitom to tak nebylo...*“

R1: „*Maminko, já jí stejně nemám ráda, ale přitom to tak asi nebylo, protože když jsem pak něco řekla, tak samozřejmě z jeho strany to bylo úplně jinak.*“

Dítě dělá naschvály:

R3: „*...takže on jí dělal naschvály, aby ukázal, že ona ke mně nepatří, že ona je ten problém, kterej to způsobil, což jim bývalá partnerka namluvila. Takže se choval docela jako floutek. Drzej, naschvály...*“

R4: „*Nevím, jestli syn na toho malýho (myšleno na syna bývalé partnerky, kterého má s aktuálním partnerem) žárlil, nevím, co se tam stalo, ale ona najednou začala říkat, že je zlej a takovýhle věci, takže on jí na základě toho začal dělat naschvály.*“

Dítě ničí věci:

R4: „*Závěr toho už byl takovej extrém, že ona ho zavírala do pokoje, a protože už nevěděl kudy kam, tak třeba si utřel zadek do její bundy.*“

Dítě si ubližuje:

R4: „*...čmáral po sobě, stříhal si řasy a obočí, na vlasech si vystříhal díru.*“

R4: „*Rozstříhával si oblečení...*“

Dítě je agresivní:

R4: „*On byl na spolužáky agresivní.*“

R4: „*První třída byl masakr, kdy syn byl agresivní na spolužáky, mlátil je, kopal mezi nohy.*“

Dítě se zhoršilo ve škole:

R2: „*...pak když se pohádá s někým, taky jsme to řešili ve škole, byl i u psychologů... Tam šlo o to, že jeden čas nechtěl chodit do školy...*“

R3: „*Já si myslím, že se zhoršily.*“

R4: „*Vykřikoval při hodině, snažil se furt na sebe upozorňovat.*“

Dítě má somatické problémy:

R4: „*Tenkrát si stěžovala, že se zase začal počůrávat...*“

8.2 Přístupy rodičů

8.2.1 Proaktivní přístupy

Rodič dítěti vysvětluje důvody rozvodu:

R1: „*Před ní jsem se to snažila řešit tak, že tak to musí bejt, že se tak rozhodl a že je to domluva mezi námi...*“

R1: „Ten rozhovor jsme měly, prostě jsem jí to řekla narovinu, tak jak to je. Věděla od začátku, že má jinou partnerku, takže jsem jí nic netajila.“

R2: „Říkal jsem mu, že jsme si s mamkou přestali rozumět.“

R3: „Řekl jsem, že nám to prostě nefunguje...“

R3 (druhý rozhovor): „Mamka mě nechce, myslí si, že jsem špatnej, tak se musíme rozejít. Ty samozřejmě budeš s mamkou, mamka nechce bejt se mnou, tak se musíte odstěhovat...“

Rodiče spolu kooperují:

R1: „Teď jsme kámoši, jdem si na kafe, pokecáme...“

R1: „Normálně si jí bral po domluvě. Když potřeboval, tak si jí vzal.“

R1: „Myslím si, že se mnou problémy nemá, když funguje jak má. Jakmile neposílá peníze, dostane čockovou, ale snaží se.“

R2: „My s bývalou ženou se dokážeme vždycky na všem dohodnout a snažíme se bejt furt jako táta a máma, takže se snažíme, aby to pociťoval co nejmíň.“

R2: „Teď mi vůbec v ničem nebrání. Teď můžu mluvit do výchovy, jak chci. Teď si myslím, že se dobře shodneme.“

R3 (druhý rozhovor): „S bývalou partnerkou komunikuju. Sice tak jak komunikuju, ale ze začátku byl problém, že ho sem pouštět nebude, že nemám čas, jenže jak syn rostl, přišla na to, že mu tady není špatně.“

Rodič se, ve prospěch dítěte, stěhuje:

R3: „Já jsem odešel, aby děcka, jak je volala k těm hádkám, aby viděly, jak je špatnej, jak je do toho zatahovala, aby tímhle tím netrpěly.“

Rodič se snaží o kontakt s dítětem:

R1: „Přijede za ní, je s náma nahoře úplně v pohodě.“

R1: „Jo tak snaží se jí brát na víkendy...“

R2: „Snažit se mu bejt co nejbliž.“

8.2.2 Reaktivní přístupy

Rodič vyhledává odbornou pomoc:

R2: „...pak když se pohádá s někým, taky jsme to řešili ve škole, byl i u psychologů... Tam šlo o to, že jeden čas nechtěl chodit do školy...“

R4: „...jsme začali navštěvovat psychologů. V... řekly, že je to u dětí normální, což nechápu, tak jsme se snažili najít odborníky jinde. Takže jsme jezdili k psychologce do..., teď chodíme do pedo-psychologický poradny.“

Rodič spolupracuje se školou:

R4: „Učitelka říkala: „Kdyby syn nebyl nejlepší z matiky ve třídě a neměl takovej talent, že by nad tím třeba mávla rukou, ale že mu chce pomoci, protože vidí, že v synovi je potenciál.“

R4: „Učitelka mi taky řekla, že máme poslední dva roky na to, abychom ho dali dohromady, pak přijde puberta a už s ním nikdo nic neudělá.“

Rodič podporuje komunikaci dítěte s druhým rodičem:

R4: „Donedávna jsem se mu s mojí mamkou snažil vysvětlit, že by měl za tou mamkou chodit...“

Rodič se snaží navázat kontakt s dítětem:

R3: „Já jsem furt chtěl, aby mi je dávala. Já jsem volal synovi, jestli by nechtěl.“

Rodič s dítětem mluví o problémovém chování:

R3: „Ne že bych na něj řval, ale jsem se mu snažil vysvětlit, že takhle to nejde, že dělá akorát problémy a všechno se tím stěžuje.“

R4: „Dávali jsme to dohromady tak, že jsme se mu snažili vysvětlovat, že rodina je důležitá, kamarádi jsou důležití.“

8.3 Shrnutí analýzy rozhovorů

V následující části jsou jednotlivé trsy analyzovány. Pojmenování a přiřazování k jednotlivým trsům vyplynulo jednak z obsahu rozhovorů, ale předem byly v navržených hlavních kategoriích analyzovány obsahy popsané v teoretické části, jsou

i této části analýzy zmíněny odborné zdroje, na jejichž podkladě byl jednotlivý trs uchopen nebo pojmenován.

Nejvíce odpovědí rodičů, vztahujících se k **akceptovatelným reakcím a chování dítěte**, bylo přiřazeno do trsu Dítě je smutné. To, že respondenti hovořili o projevech smutku dítěte, koresponduje s tím, co řekl Smith (2004), tedy že smutek je nejzřetelnější emoci prožívanou dětmi rozvedených rodičů. Projevy smutku dítěte uvedli všichni respondenti.

V pořadí druhým, výroky tří respondentů obsazeným, byl trs Dítě na rozvod nereaguje. Tento trs a ostatní trsy, tedy Dítě nerozumí tomu, proč se rodiče rozvádějí, Dítě projevuje touhu po obnově vztahu rodičů, Dítě řeší problémy vnitřně, Dítě se zajímá o pocity rodiče a trs Dítě tráví více času s vrstevníkem, byly zastoupeny každý výpovědí či výpověďmi (pokud se respondent k tématu vyjádřil v rámci vícera odpovědí) jednoho respondenta a více se jimi zabývám v rámci diskuze.

Co se **problémových reakcí a chování dítěte** týče, rodiče zdaleka nejvíce zmiňovali odpovědi, spadající pod trs Dítě odmítá komunikaci. Problémy s komunikací s dítětem zmínili v rozhovoru všichni respondenti, R3 a R4 opakovaně a spolu s výpověďmi, spadajícími do trsu Dítě se zhoršilo ve škole, jsou tyto odpovědi předmětem diskuze.

Trs Dítě se uzavírá, obsahuje například odpověď R2, který řekl: „*Tam je ten problém, že se někdy uzavírá do sebe.*“ Toto chování spojoval Warshak (2003) s depresemi a zdůrazňoval důležitost komunikace s dítětem o rozvodu i v těch případech, že je to pro něj emočně obtížné, nebo své pocity nedokáže popsat.

Na odpověď R1, spadající do trsu Dítě se snaží zabránit odchodu rodiče, odpovědi R3 a R1, spadající do trsu Dítě obviňuje rodiče a odpovědi R3, které jsem zařadila do trsu Dítě je našťvané na rodiče, se více zaměřuji v části diskuze.

V rámci trsu Dítě lže, se R1 vyjádřila takto: „*Ona mi nechtěla ublížit, takže si i vymýšlela. A pak mi říkala, že jí nemá ráda, přitom to tak nebylo.*“ Matčino zdůvodnění chování dcery koresponduje s názorem Beníškové (2010), která snahu dětí nikomu neublížit uvedla jako jeden z možných důvodů dětského lhaní.

Trs Dítě dělá naschvály, obsahuje například odpověď R3, který se R3 vyjádřil: „*...takže on jí dělal naschvály, aby ukázal, že ona ke mně nepatří, že ona je ten problém, kterej to*

způsobil, což jim bývalá partnerka namluvila. Takže se choval docela jako floutek. Drzej, naschvály...“ Antier (2004) hovořil o možné agresi, nepřijímá-li dítě nového partnera rodiče. Je patrné, že R3 z chování syna částečně obviňuje bývalou partnerku.

Zbylé trsy, tedy Dítě ničí věci, Dítě si ubližuje, Dítě je agresivní a dítě má somatické problémy, obsahují pouze odpovědi R4, o kterých hovořím v rámci diskuze.

Četnost zastoupení výpovědí v jednotlivých trsech přehledně ukazuje následující tabulka.

Tabulka č. 1: Reakce a chování dětí

Reakce a chování dětí				
Akceptovatelné reakce a chování				
	R1	R2	R3	R4
Dítě na rozvod nereaguje	X		X	X
Dítě nerozumí tomu, proč se rodiče rozvádějí		X		
Dítě projevuje touhu po obnově vztahu rodičů		X		
Dítě je smutné	X	X	X	X
Dítě řeší problémy vnitřně	X			
Dítě se zajímá o pocity rodiče:	X			
Dítěti tráví více času s vrstevníkem			X	
Problémové reakce a chování				
	R1	R2	R3	R4
Dítě se uzavírá		X	X	
Dítě se snaží zabránit odchodu rodiče	X			
Dítě odmítá komunikaci	X	X	X	X
Dítě obviňuje rodiče	X		X	
Dítě lže	X			
Dítě dělá naschvály			X	X
Dítě ničí věci				X
Dítě si ubližuje				X
Dítě je agresivní				X
Dítě se zhoršilo ve škole		X	X	X
Dítě má somatické problémy				X

(Zdroj: vlastní)

Z **proaktivního přístupu rodičů** je nejvíce výpověďmi zastoupen trs Rodič dítěti vysvětluje důvody rozvodu. Vysvětlování rozvodu je dobré, jelikož dítě potřebuje vědět, co se odehrává a situaci rozumět, jak řekly Hoskovicová s Ryntovou (2009), ovšem také je důležité, jakým způsobem k tomu dochází a aby se rodiče před dítětem o bývalém partnerovi nevyjadřovali negativně (Novák, Průchová, 2007). Svým vyjádřením: „*Mamka mě nechce, myslí si, že jsem špatnej, tak se musíme rozejít. Ty samozřejmě budeš s mamkou, mamka nechce být se mnou, tak se musíte odstěhovat...*“ R3 (druhý rozhovor) poukazuje pouze na vinu matky, což není vhodné. R1 sice také řekla: „*Před ní jsem se to snažila řešit tak, že tak to musí být, že se tak rozhodl a že je to domluva mezi námi...*“ a zmínila, že rozhodnutí plyne ze strany otce a v další větě, též zahrnuté v trsu, dceři řekla, že si otec našel jinou partnerku, ale také řekla, že rozvod je domluvou mezi nimi, čímž dceři ukázala, že s bývalým partnerem spolupracují.

Trs Rodiče spolu kooperují je zastoupen totožně, včetně respondentů a jako ukázková věta vhodného přístupu rodičů se zde jeví věta R2: „*My s bývalou ženou se dokážeme vždycky na všem dohodnout a snažíme se být furt jako táta a máma, takže se snažíme, aby to pociťoval co nejmíň.*“ Rodiče spolupracují, a ukazují dítěti, že jej mají velmi rádi, ve vztahu k němu se nic nemění a jsou tu pro něj, o čemž hovořili Novák a Průchová (2007).

Odpovědi R1 a R2, spadající do trsu Rodič se snaží o kontakt s dítětem, ukazují snahu rodičů dát dítěti najevo, že jim na něm záleží. Jak řekl Smith (2004) - láska rodičů, podpora a to, že je pro ně dítě důležité, dává dítěti naději do budoucna.

Trs Rodič se, ve prospěch dítěte, stěhuje, obsahuje odpověď R3, ze které je patrná jeho snaha o to, aby dítě netrpělo otevřeným konfliktem a netraumatizovalo jej to, jak popsal Schevchenko (2016).

Co se týče **reaktivních přístupů rodičů**, trs Rodič vyhledává odbornou pomoc, obsahuje odpovědi R2 a R4. Oba respondenti uvedli, že se obrátili na psychologa, R4 posléze se synem docházel do Pedagogicko-psychologické poradny. Na otázku položenou R2, zda považuje návštěvu psycholožky za přínosnou, odpověděl: „*Těžko říct. On je takovej, že sám na to hodně dá. Ted' je v pohodě.*“ R2 tedy vyloženě neoznačuje pomoc psycholožky za nositele změny chování k lepšímu, ale potvrzuje jeho nápravu. R4 naproti tomu říká: „*Už je to o dost lepší.*“

Trs Rodič spolupracuje s učitelem, obsahuje odpovědi R4, které se věnují v rámci diskuze. Trs Rodič podporuje komunikaci dítěte s druhým rodičem, obsahuje tuto výpověď R4: „*Donedávna jsem se mu s mojí mamkou snažil vysvětlit, že by měl za tou mamkou chodit...*“ Ačkoli tedy mezi bývalými partnery trvají konflikty, R4 se snaží o podporu vztahu syna a matky a jejich citového souznění, které Říčan (2004) považuje za velmi důležité pro správný duševní vývoj dítěte.

Z věty R3: „*Já jsem furt chtěl, aby mi je dávala. Já jsem volal synovi, jestli by nechtěl.*“, spadající do trsu Rodič se snaží navázat kontakt s dítětem, je patrné, že rodič dával synovi najevo svou náklonnost a zájem o něj, což je velmi dobře, jelikož jak řekl Říčan (2006), přítomnost otce je pro chlapce velmi důležitá, často mívá větší autoritu, je na něj přísnější, věcněji jej hodnotí a je chlapci vzorem. Říčanova slova se potvrzují ve větě R3, spadající do posledního trsu Rodič s dítětem mluví o problémovém chování. R3 říká: „*Ne že bych na něj řval, ale jsem se mu snažil vysvětlit, že takhle to nejde, že dělá akorát problémy a všechno se tím stěžuje.*“

Výsledné zastoupení odpovědí respondentů v jednotlivých trsech opět znázorňuje následující tabulka.

Tabulka č. 2: Přístupy rodičů

Přístupy rodičů				
Proaktivní přístupy				
	R1	R2	R3	R4
Rodič dítěti vysvětluje důvody rozvodu	X	X	X	
Rodiče spolu kooperují	X	X	X	
Rodič se, ve prospěch dítěte, stěhuje			X	
Rodič se snaží o kontakt s dítětem	X	X		
Reaktivní přístupy				
	R1	R2	R3	R4
Rodič vyhledává odbornou pomoc		X		X
Rodič spolupracuje s učitelem				X

Rodič podporuje komunikaci dítěte s druhým rodičem				X
Rodič se snaží o navázání kontaktu s dítětem			X	
Rodič s dítětem mluví o problémovém chování			X	X

(Zdroj: vlastní)

8.4 Problematika vzájemného chování rodičů

Ačkoli se v práci zaměřuji na to, jak dítě reagovalo na situaci rozvodu a jak k těmto reakcím přistupoval rodič, myslím si, že je velmi důležité zmínit také to, jak se, v době rozvodu, nebo před rozvodem, rodiče chovali k sobě, jelikož to může mít velký vliv na dítě. Vzájemný přístup je patrný z následujících citací.

R1: „*To bylo i bouchání dveří, jako - už sem nelez...*“

R1: „*Ze začátku takový to „já ti jí nedám“ proběhlo...*“

R1: „*Samozřejmě jsem to řešila, byla jsem naštvaná, že já sama jsem nemohla nic a on mohl všechno, ale to byly spíš takový schválnosti. Já jsem mu to chtěla nějakým způsobem vrátit. Taková ta uražená ješitnost.*“

R2: „*Ona ho ke mně nechtěla tolik pouštět a on by za mnou šel rád. Naschvál ne a tak, ale pak se to postupně měnilo.*“

R2: „*Je to takový to: „Ty s ním nejseš, tak co se tady snažíš?“ nebo naopak: „Ty s ním nejseš a podívej se, co z něj vyroste...“*“

R3: „*Ona na mě řvala, ať jí nechám, ať jí psychicky nevydírám. Chtěl jsem se o tom bavit a ona tady dělala scény a hlavně furt před dětma: „Pojďte sem, táta mě zase psychicky vydírá.“*“

R3: „*...s tou jsem nepromluvil od prvního rozvodového stání, nebo ještě dřív, do dneška...*“

R3: „*Furt tvrdila, že já jsem hajzl, kterej sere na rodinu...*“

R3: „*Ona je hrozně manipulovala proti mně.*“

R3: „*Ona jim furt valila klíny do hlavy, jakéj jsem hajzl, a jak jsem je připravil o barák...*“

R3: „*Ona mi tvrdila, že děti se mnou nechtějí mluvit...*“

R3: „*My jsme v rozvodovém řízení spolu úplně přestali komunikovat. My jsme měli oba právníky, takže jsme vůbec nekomunikovali.*“

R3 (druhý rozhovor): „*...ze začátku byl problém, že ho sem pouštět nebude...*“

R4: „*Do dneška synovi, když mu něco říká, tak řekne, že když byl malej, tak že jsem ho odhodil k popelnicím.*“

R4: „*Pak u soudu řekla, že jsem je vyhodil na ulici.*“

R4: „*Protože se snažila furt dělat nějaký naschvály, tak ho schválně dala na školu na druhým konci města od nás.*“

R4: „*...řekla, že naši v životě malýho neuvidí...*“

R4: „*...z její strany jsou tam hrozný podpásovky.*“

R4: „*Ona ho třeba vrátí a řekne: „Když k nám nechce chodit, tak ať nechodí.“ A pak mi za čtrnáct dní napíše, proč jsem se jí neozval.*“

R4: „*Já jí budu volat a budu jí ještě prosit, aby si pro něj přišla?*“

R4: „*Ta na sociálce řekla, abychom spolu se naučili komunikovat, že i my dva tam můžeme chodit do poradny, ale k čemu, když ona nechce se mnou komunikovat?*“

Z uvedených citací vyplývá, že se všichni respondenti v rámci rozvodu či rozchodu potýkali s problémy s bývalým partnerem rozličného charakteru.

Z citací, uvedených výše, v trsu přístupu rodičů, je možné pozorovat, že R1 a R2 se svými bývalými partnery v nynější době kooperují, R1 dokonce hovoří o „kamarádství“ s bývalým partnerem. Došlo tedy k Matějčkem a Dytrychem (2002) uvedenému doporučení zajistit co nejkratší trvání nevráživosti a nepřátelství mezi rodiči, pokud už k nim došlo.

Oba respondenti hovořili o určitých „schválnostech“ bezprostředně po rozchodu či rozvodu, v obou případech konaných matkou, která nechtěla dítě k otci pouštět. Stejný

přístup matky zmínil také R3 (druhý rozhovor). V nynější době bývalí partneři také kooperují, ovšem ne v tak přátelském duchu jako R1 a R2. R3 (druhý rozhovor) uvedl: „*S partnerkou komunikuju. Sice tak jak komunikuju...*“

Z prvního rozhovoru s R3 vyplývá, že s bývalou partnerkou přestal v rámci rozvodu zcela komunikovat a tento stav trvá dodnes. Výpovědi R4 značí, že bývalí partneři spolu sice komunikují, ale konflikty mezi nimi neustaly.

9 Diskuze

Cílem bakalářské práce bylo na podkladě teoretických východisek a kvalitativního šetření popsat reakce dítěte na rozvod a potenciální problémové chování, které z této situace plyne a také popsat vhodné postupy při práci s dětmi, které se v této situaci nalézají. V rámci zvoleného tématu byly stanoveny následující výzkumné otázky:

- **Jaké změněné, ale akceptovatelné, či problémové reakce a chování dítěte pozorují rodiče v souvislosti s rozvodem?**

a) akceptovatelné reakce a chování

Z rozhovorů jsem zjistila, že rodiče nejčastěji pozorovali takové reakce a chování, které jsem zařadila do trsu Dítě je smutné. Výpovědi respondentů, spadající do trsu Dítě na rozvod nereaguje, byly svou četností druhé nejčastější. Dále rodiče pozorovali reakce a chování spadající do trsu Dítě nerozumí tomu, proč se rodiče rozvádějí, Dítě projevuje touhu po obnově vztahu rodičů, Dítě řeší problémy vnitřně, Dítě se zajímá o pocity rodiče a Dítěti tráví více času s vrstevníkem.

Ačkoli se tři respondenti vyjádřili, že dítě na rozvod či rozchod nereagovalo, jsou tyto odpovědi, dle mého názoru, předmětem diskuze.

R1 sice řekla: „*Rozvod neřešila, protože o tom nevěděla, že proběhl...*“, ale z jejích dalších odpovědí vyplývá, že dcera zřejmě nereagovala na samotný akt rozvodu, ale zcela jistě reagovala na jeho důsledky. Z odpovědi, zařazené do trsu Dítě se snaží zabránit odchodu rodiče: „*Reakce odchodu táty byla hodně zlá...když přišel, tak ho zamykala a pořád si ho tahala k sobě...*“ usuzuji, že se mohlo jednat o snahu dcery aktivně rodičům naznačit, že s rozchodem nesouhlasí, chce situaci jinak a současný stav neakceptuje. Dcera mohla, vzhledem k jejímu věku, pociťovat tíseň spojenou s pocitem

zodpovědnosti za odchod rodiče, jak popsali Novák a Průchová (2007) a pravděpodobně prožívala pocity ztráty.

Dalším respondentem, který uvedl, že syn na rozvod nereagoval, byl R3 v rámci druhého rozhovoru. Uvedl: „*Jak kdyby nic. Ten to vzal dobře. Syn to nějak neřeší.*“ Syn R3 se mohl, díky vysoké míře resilience, na zátěž spojenou se situací rozvodu adaptovat. Další možností, popsanou Smithem (2004), je ovšem to, že chlapec předstíral lhostejnost, ale prožíval hluboký smutek.

Trs akceptovatelného chování Dítě nerozumí tomu, proč se rodiče rozvádějí, a trs Dítě projevuje touhu po obnově vztahu rodičů, obsahují výpovědi R2. Do prvního zmíněného jsem zařadila slova R2: „*Spíš to nechápe, proč spolu nejsme.*“ V druhém zmíněném trsu jsou tyto výpovědi R2: „*On do dneška chce, abychom spolu byli...*“ a „*Reagoval na to, abychom to ještě zkusili znova.*“ Z těchto vět je dle mého názoru patrné, že syn rozchod, potažmo rozvod rodičů, zatím zcela nepřijal a pociťuje pocity ztráty. V době rozchodu rodičů také mohl trpět úzkostí spojenou s tím, že se přidal „na stranu“ jednoho z rodičů, ale na druhého s úzkostí myslel, jak popsal Smith (2004). Takto usuzuji na základě výroku R2: „*Ona ho ke mně nechtěla tolik pouštět a on by za mnou šel rád. Naschvál ne a tak, ale pak se to postupně měnilo.*“

V trsu nazvaném Dítě řeší problémy vnitřně, je zařazena odpověď R1: „*Ona je takovej introvert. Ona to řešila všechno v sobě. Ona se moc nesvěřuje, ona si to musí asi sama v sobě srovnat.*“ To, že dcera řešila své problémy vnitřně, mohlo vyplývat z charakteru dívky. O tom, že dívky mohou své problémy řešit vnitřně, hovořily autorky Hoskovcová a Ryntová (2009). Tento postoj dcery mohl být způsoben také tím, že dcera nechtěla přidělovat starosti matce. Takto usuzuji na základě výroku R1, zařazeného do trsu Dítě se zajímá o pocity rodiče: „*Pozorovala mě, sledovala, jak se chovám. „Mami, ty jsi smutná?“, říkám: „No nejsem“, ale člověk si musel dávat pozor. Ona je strašně vnímavá. A ona mě furt sledovala. Jak se já cejtim. Já si spíš myslím, že ona chtěla zachraňovat mě.*“ Je možné, že se dcera pokoušela být matce oporou, či reagovala obranným mechanismem přebírání rolí, který popsal Novák (2012).

Výpověď R3: „*...měl tady kamaráda, ten s ním byl hodně. Ten si myslím, že to byla taková náhrada. Chodili spolu do třídy, takže hodně s ním.*“ je jediná výpověď, zařazená do trsu Dítě tráví více času s vrstevníkem. Jak jsem již zmínila v teoretické části práce, Smith (2004) říká, že děti v situaci rozvodu rodičů mohou u vrstevníků

hledat respekt a pocity sounáležitosti. Dle mého názoru se jedná o copingovou strategii, kdy byl, pro syna R3, kamarád vnějším ochranným faktorem, o čemž hovořily autorky Hoskovcová a Ryntová (2009).

b) problémové reakce a chování

Rodiče zdaleka nejvíce zmiňovali odpovědi vhodné pro zařazení do trsu Dítě odmítá komunikaci. Dále pak reakce a chování spadající do trsu Dítě se uzavírá, Dítě se snaží zabránit odchodu rodiče, Dítě obviňuje rodiče, Dítě lže, Dítě dělá naschvály, Dítě ničí věci, Dítě si ubližuje, Dítě je agresivní, Dítě se zhoršilo ve škole a Dítě má somatické problémy.

R1 v rámci prvního uvedeného trsu zmínila: „*Ona nechtěla ubližovat mě, takže mi nic neříkala, i když jsem se ptala.*“ Kromě možné příčiny uvedené matkou, by se také mohlo jednat o obranný mechanismus Vyhýbání se, popsany v teoretické části autory Geldard a Geldard (2008). Tento mechanismus by mohl být také příčinou chování syna R2: „*...nechce se mnou o ničem mluvit.*“, či syna R4: „*...nebo je i takovej smutnej, že si nechce povídat, nebo řekne, že chce být sám.*“

R3 svou odpovědí spadá do téhož trsu. Říká: „*Nechtěly se mnou komunikovat.*“ a další dva, obsahově podobné výroky. V tomto případě si myslím, že vzniklé problémy s komunikací s R3 mohly být zapříčiněny určitou manipulací ze strany matky. R3 přímo říká: „*Ona je hrozně manipulovala proti mně.*“ Nebo také obranným mechanismem Altruismu, popsany Novákem (2012), kdy děti zavrhly jednoho rodiče, aby druhý nezůstal sám. Další jeho výrok, vhodný do diskuze, je tento: „*Ta se o mě vůbec nestarala, mámu nechtěla. Jestli s mámou komunikovala víc...Asi jo, nebo tam jezdili, ale my jsme se vídávali akorát třeba na narožky, tak se tam za ní zajelo popřát, jinak ona se úplně oddělila, nechtěla prakticky s nikým. Za dědou za babičkou nepřijela, za mnou...*“ Vzhledem k popsané reakci je možné, že dcera trpěla depresemi. Jak říká Warshak (2003), uzavření se vůči oběma rodičům a podrážděné reakce jsou možnými projevy dětí v depresi. Poslední výrok R3 v rámci tohoto trsu, týkající se syna, je: „*Pak zase nechtěl jezdit, nějaký čas...*“, což hodnotím tak, že syn odmítal k R3 jezdit z toho důvodu, že mu otec vyčetl některé jeho chování: „*Ne že bych na něj řval, ale jsem se mu snažil vysvětlit, že takhle to nejde, že dělá akorát problémy a všechno se tím stěžuje.*“

Z výpovědi R4: „*Ta poslední fáze, když ona řekla, že ho dá do děčáku, jestli si ho nevezmu, tak to už nemluvil ani s náma.*“ usuzují, že u syna mohl nastat obranný mechanismus Rezignace, popsany Novákem (2012). To, že syn R4 odmítal také komunikaci s kamarády: „*On nechtěl ani kamarády...*“, může značit deprese chlapce spojené se studem za rozvedenou rodinu, ztrátou sebedůvěry či záviděním úplných rodin, o čemž hovořil Smith (2004).

V rámci trsu Dítě obviňuje rodiče, se vhodným pro diskuzi jeví výrok R3: „*Furt si mysleli, že já jsem špatnej, že je to kvůli mně.*“ Myslím si, že reakce dítě je v tomto případě ovlivněna přístupem matky a její, již zmíněnou, manipulací dítěti proti otci.

Trs Dítě je naštvané na rodiče obsahuje pouze odpovědi R3, obě podobného obsahu. R3 říká: „*...to mi děčka nemohly odpustit, že jsem je vyhnal z baráku.*“ Jak řekli autoři Cohen a Weitzman (2016) - je pravděpodobné, že děti, které se musejí odstěhovat z jejich domovského zázemí, budou procházet většími obtížemi. Otázkou zůstává, zda by reakce dítě byla stejná, kdyby se R3 pokusil o vysvětlení situace dětem i přes to, že matka před dětmi prezentovala otce negativně.

V rámci trsu Dítě dělá naschvály se R4, mimo jiné, vyjádřil: „*Nevím, jestli syn na toho malýho žárlil, nevím, co se tam stalo, ale ona najednou začala říkat, že je zlej a takovýchle věci, takže on jí na základě toho začal dělat naschvály.*“ Pokud syn na bratra žárlil, mohl pociťovat nedostatek pozornosti. Za hlavní problém zde považují nevhodný přístup ze strany matky.

Ten je patrný i z další odpovědi R4, spadající do trsu Dítě ničí věci. R4 se vyjádřil: „*Závěr toho už byl takovej extrém, že ona ho zavírala do pokoje, a protože už nevěděl kudy kam, tak třeba si utřel zadek do její bundy.*“ Jak řekli Novák a Průchová (2007)-pokud se dítě projevuje agresivně, trestáním ani odmítáním jej mu nepomůžeme... Chování by mohlo souviset s obranným mechanismem Projekce, popsany autory Geldard a Geldard (2008), kdy se syn mohl pokoušet zbavit negativních pocitů jejich přenesením na různé předměty. Další odpověď R4: „*Rozstříhával si oblečení...*“, je zařazena do trsu Dítě si ubližuje, jelikož zde již můžeme hovořit o sebepoškození. Chlapec se mohl snažit upozornit na sebe. V další odpovědi, spadající do trsu Dítě si ubližuje, R4 říká: „*...čmáral po sobě, stříhal si řasy a obočí, na vlasech si vystříhal díru.*“ Mohlo se, dle mého názoru, jednat o již zmíněné snahy upozornit na sebe prostřednictvím sebepoškození, či o mechanismus Projekce.

Další z trsů problémových reakcí a chování, Dítě je agresivní, obsahuje opět odpovědi R4. Jedna z odpovědí zní: „*První třída byl masakr, kdy syn byl agresivní na spolužáky, mlátil je, kopal mezi nohy.*“ Tyto projevy mohly být spojeny s pocity odmítnutí, beznaděje a hlubokého smutku, o kterých mluvil Smith (2004). R4 také v průběhu rozhovoru pojil problémové chování chlapce se snahou na sebe upozornit.

Trs Dítě se zhoršilo ve škole, zaplnily odpovědi tří respondentů, z nichž k diskuzi se mi zdá vhodná především odpověď R2: „*pak když se pohádá s někým, taky jsme to řešili ve škole, byl i u psychologů... Tam šlo o to, že jeden čas nechtěl chodit do školy...*“ R2 vysvětlil chování syna takto: „*...vlastně se to vysvětlilo úplně jednoduše, prostě bylo to částečně kvůli učitelce a částečně kvůli tomu, že oni tam jsou čtyři, jako parta čtyřech kluků a když si tři proti jednomu postaví a ten třetí má slabší povahu, no tak to ten jeden neunes.*“ Je možné, že byl syn R2 v důsledku smutku nesoustředěný ve škole, o čemž mluvil Smith (2004), nebo se projevoval agresivněji, což učitelé netolerují, jak zmiňovali Matejček a Dytrych (2002) a v důsledku toho vznikly jeho konflikty s paní učitelkou a následná nechuť chodit do školy.

Poslední trs, týkající se problémových reakcí a chování, Dítě má somatické problémy, obsahuje pouze odpověď R4, který říká: „*Tenkrát si stěžovala, že se zase začal počůrávat...*“ Je možné, že k této reakci došlo vlivem rozvodu, o čemž se zmiňoval Smith (2004).

– **Jak rodiče k tomuto chování přistupují?**

a) proaktivní přístupy

Z proaktivních přístupů rodičů byly nejvíce zastoupeny trsy Rodič dítěti vysvětluje důvody rozvodu a Rodiče spolu kooperují, oba třemi respondenty. Další odpovědi respondentů jsem zařadila do trsů Rodič se, ve prospěch dítěte, stěhuje a Rodič se snaží o kontakt s dítětem.

V prvním uvedeném trsu se R3 (druhý rozhovor) vyjadřuje: „*Mamka mě nechce, myslí si, že jsem špatnej, tak se musíme rozejít. Ty samozřejmě budeš s mamkou, mamka nechce být se mnou, tak se musíte odstěhovat...*“. Vysvětlení rozvodu, které otec synovi podal, dle mého názoru staví matku do pozice viníka rozvodu, což by mohlo poškodit její vztah se synem.

Jak jsem již uvedla, kooperace s bývalými partnery bohužel neprobíhala bezprostředně po rozchodu/rozvodu u žádného respondenta. Za problematické považuji, že u R3 vůbec nenastala, rodiče zcela přestali komunikovat a ani časem se situace nezměnila. Naopak probíhaly otevřené konflikty rodičů, které mohly děti R3 traumatizovat, jak popsal Schevchenko (2016). Bohužel také docházelo k podněcování a nabádání dítěte proti otci, což mohlo narušit charakter dětí, o čemž hovořili autoři Matějček a Dytrych (2002). Rodiče spolu vedli soudní spory, přičemž R3 uvedl, že rozvod trval 2 roky a zahrnoval 12 nebo 13 stání a bývalí partneři komunikovali pouze prostřednictvím právníků. Rodiče bohužel nevyhledali mediátora, který by jim mohl pomoci s řešením sporů. Warshak (1996), uvedl, že vypjaté soudní spory rodičů mají na děti neblahý vliv a mohou stát za výraznými psychickými obtížemi dítěte, agresivním chováním, poruchami spánku a podobně. Jelikož se dítě podle Říčana (2006) identifikuje, tedy ztotožňuje, s rodičem a jeho názory, přáními a hodnotami, mohly se u dětí, kvůli sporům spojeným s rozvodem rodičů, vytvářet hluboký vnitřní konflikt, bazální nedůvěra v bezpečnost a spolehlivost světa a problematické postoje.

Výpovědi R4 značí, že bývalý partneři spolu sice komunikují, ale konflikty mezi nimi neustaly, což opět mohlo u dítěte vyvolávat traumatizaci, jako u dětí R3. Matka bohužel odmítla docházet do poradny a pracovat na zlepšení vzájemné komunikace s R4, což by, pokud by k tomu došlo, pravděpodobně mělo na dítě pozitivní vliv.

b) reaktivní přístupy

Odpovědi, vztahující se k reaktivním přístupům, byly rozřazeny do trsů Rodič vyhledává odbornou pomoc, Rodič spolupracuje s učitelem, Rodič podporuje komunikaci dítěte s druhým rodičem, Rodič se snaží navázat kontakt s dítětem a Rodič s dítětem mluví o problémovém chování.

V rámci trsu Rodič spolupracuje s učitelem, mě překvapila odpověď R4: „Učitelka říkala: „*Kdyby syn nebyl nejlepší z matiky ve třídě a neměl takovej talent, že by nad tím mávla rukou, ale že mu chce pomoci, protože vidí, že v synovi je potenciál.*“ Pokud se doopravdy paní učitelka vyjádřila tímto způsobem, jedná se, dle mého názoru, o její velké pochybení. Pomoc a podpora by měla být nabídnuta jakémukoli dítěti a rodině.

V rámci analýzy rozhovorů jsem identifikovala mnoho reakcí a chování dětí, které popsali autoři, ať už se jednalo o obecně uvedené reakce na rozvod, či reakce dětí

vzhledem k jejich věku. Mnohé chování dětí také odpovídalo autory popsaným copingovým strategiím a obranným mechanismům. I některé vhodné přístupy rodičů při práci s dětmi, nalézajícími se v situaci rozvodu, uvedené literaturou, se shodovaly se zjištěnými přístupy rodičů v rámci rozhovorů.

V použité literatuře jsem nenašla popis obdobného chování dítěte, které uvedla v rámci rozhovoru R1, a které jsem zařadila do trsu Dítě se zajímá o pocity rodiče, kdy dcera pozorovala chování matky a chtěla vědět, jak se cítí. Pokud by se nejednalo o možný mechanismus Přebírání rolí, dcera by projevovala svou starost a zájem o pocity matky po rozvodu stejně tak, jak by to mělo být ze strany rodiče, což běžně uvádí literatura.

Jisté limity této práce spatřuji v tom, že se výzkumný soubor skládá z jedné ženy a třech mužů, je tedy genderově nevyrovnaný a vzhledem k tomu nelze získaná data zobecňovat, což je obecně platný limit kvalitativních šetření. Myslím si, že stejně tak, jak si byly podobné některé výroky mužů (hlavně ve směru kritiky komunikace s matkou ohledně vídání se s dítětem), by si mohly být podobné i některé výroky žen, pokud by bylo jejich zastoupení ve výzkumném souboru větší.

Závěr

Cílem této bakalářské práce bylo na podkladě teoretických východisek a kvalitativního šetření popsat reakce dítěte na rozvod a potenciální problémové chování, které z této situace plyne a také popsat vhodné postupy při práci s dětmi, které se v této situaci nalézají.

Zjistila jsem, že nejčastějšími, rodiči pozorovanými, změněnými, ale akceptovatelnými reakcemi a chováním dítěte na rozvod byly ty, zařazené do trsu Dítě je smutné, a nejčastějšími problémovými reakcemi a chováním ty, zařazené do trsu Dítě odmítá komunikaci. Z proaktivních přístupů rodičů byly nejvíce zastoupeny trsy Rodič dítěti vysvětluje důvody rozvodu a Rodiče spolu kooperují, z reaktivních pak trsy Rodič vyhledává odbornou pomoc a Rodič s dítětem mluví o problémovém chování.

Za velice pozitivní považuji zjištění, že se tři ze čtyř respondentů pokoušeli dítěti vysvětlit důvody rozvodu, protože vhodně podané vysvětlení je dobrým počátečním přístupem rodiče k dítěti v době rozvodu, podporujícím zdravé vztahy v rodině, na které by se, nejen v této náročné životní situaci, měl klást velký důraz.

Co mě v rámci výzkumu nejvíce zaujalo, byla problematická kooperace rodičů po rozvodu/rozvodu, a myslím si, že další výzkum by se mohl ubírat právě touto cestou, jelikož kvalita kooperace rodičů má velký vliv na děti a může souviset s jejich problémovými reakcemi a chováním.

Dále mě zaujalo zjištění, že nikdo z respondentů nevyhledal, ve spojení s rozvodovou situací, pomoc v oblasti neziskového sektoru, což si vysvětluji možným nízkým povědomím veřejnosti o těchto možnostech, a to samé by se dalo říci i o možnosti využití mediátora.

Zkušenosti respondentů, uvedené v rozhovorech, velmi dobře odpovídaly tomu, jak o problematice rozvodů hovoří literatura, a proto vidím přínos práce například v možnosti publikace jejích výsledků v odborných časopisech. Práce by také mohla být přínosná pracovníkům v pomáhajících profesích, orientovaných na rodinu, jelikož se jedná o komplexnější, přehledné pojetí tématu, s citováním vlastních zkušeností respondentů.

Seznam použitých zdrojů:

Odborné publikace:

- ANTIER, E., 2004. *Agresivita dětí*. Praha: Portál. 104 s. ISBN 80-7178-808-2.
- BAKALÁŘ, E. et al., 2006. *Rozvodová tematika a moderní psychologie*. Praha: Karolinum. 126 s. ISBN 80-246-1089-2.
- BENÍŠKOVÁ, T., 2010. *Když dítě lže*. Praha: Grada. 112 s. ISBN 978-80-247-2309-9.
- FRANCOVÁ, M., DVOŘÁKOVÁ ZÁVODSKÁ, J., 2008. *Rozvody, rozchody a zánik partnerství*. Praha: ASPI. Wolters Kluwer. 256 s. ISBN 978-80-7357-350-8.
- GELDARD, K., GELDARD, D., 2008. *Dětská psychoterapie a poradenství*. Praha: Portál. 336 s. ISBN 978-80-7367-476-2.
- GIDDENS, A., 2013. *Sociologie*. Praha: Argo. 1049 s. ISBN 728-80-257-0807-1.
- HAVLÍK, R., KOŤA, J., 2011. *Sociologie výchovy a školy*. 3. vydání. Praha: Portál. 174 s. ISBN 978-80-262-0042-0.
- HOSKOVCOVÁ, S., SUCHOCHLEBOVÁ RYNTOVÁ, L., 2009. *Výchova k psychické odolnosti dítěte: silní pro život*. Praha: Grada. 224 s. ISBN 978-80-247-2206-1.
- JANDOUREK, J., 2012. *Slovník sociologických pojmů: 610 hesel*. Praha: Grada. 300 s. ISBN 978-80-247-3679-2.
- JEDLIČKA, R., 2004. *Děti a mládež v obtížných životních situacích: nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí*. Praha: Themis. 478 s. ISBN 80-7312-038-0.1
- KRAUS, B., 2014. *Základy sociální pedagogiky*. 2. vydání. Praha: Portál. 216 s. ISBN 978-80-262-0643-9.
- MAŘÍKOVÁ, H., PETRUSEK, M., VODÁKOVÁ, A., 1996. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum. 747 s. ISBN 80-7184-310-5.
- MATĚJČEK, Z., 1994. *O rodině vlastní, nevlastní a náhradní*. Praha: Portál. Rádci pro rodiče a vychovatele. 98 s. ISBN 80-85282-83-6.

- MATĚJČEK, Z., DYTRYCH, Z., 1994. *Děti, rodina a stres: vybrané kapitoly z prevence psychické zátěže u dětí*. Praha: Galén. 214 s. ISBN 80-85824-06-x.
- MATĚJČEK, Z., DYTRYCH, Z., 2002. *Krizové situace v rodině očima dítěte*. Praha: Grada, 128 s. Pro rodiče. ISBN 80-247-0332-7.
- MATOUŠEK, O., 2003. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. 3. vydání. Praha: Sociologické nakladatelství. Studijní texty (Sociologické nakladatelství). 161 s. ISBN 80-86429-19-9.
- MATOUŠEK, O., KODYMOVÁ, P., KOLÁČKOVÁ, J., 2010. *Sociální práce v praxi: specifika různých cílových skupin a práce s nimi*. 2. vydání. Praha: Portál. 351 s. ISBN 978-80-7367-818-0.
- MIOVSKÝ, M., 2006. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada. 332 s. ISBN 80-247-1362-4.
- MUCHA, I., 2007. *Sociologie: základní texty*. 3. vydání. Jesenice u Prahy: Vydavatelství 999. 302 s. ISBN 978-80-86391-26-7.
- NOVÁK, T., 2012. *Péče o dítě po rozvodu a její úskalí*. Praha: Grada. 144 s. ISBN 978-80-247-4110-9.
- NOVÁK, T., PRŮCHOVÁ, B., 2007. *Předrozvodové a rozvodové poradenství*. Praha: Grada. Psyché (Grada). 144 s. ISBN 978-80-247-1449-3.
- PROCHÁZKA, M., 2012. *Sociální pedagogika*. Praha: Grada Publishing. 208 s. ISBN 978-80-247-3470-5.
- ŘÍČAN, P., 2006. *Cesta životem: [vývojová psychologie] : přepracované vydání*. 2. vydání. Praha: Portál. 390 s. ISBN 80-7367-124-7.
- SMITH, H., 2004. *Děti a rozvod*. Praha: Portál. 184 s. ISBN 80-717-8906-2.
- ŠPECIÁNOVÁ, Š., 2007. *Sociálně-právní ochrana dětí*. Praha: Vzdělávací institut ochrany dětí. 36 s. ISBN 978-80-86991-27-6
- ŠVAŘÍČEK, R., ŠEĐOVÁ, K., 2007. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál. 384 s. ISBN 978-80-7367-313-0.

TRAIN, A., 2001. *Nejčastější poruchy chování dětí: jak je rozpoznat a kdy se obrátit na odborníka*. Přeložila Dagmar TOMKOVÁ. Praha: Portál. 200 s. ISBN 80-7178-503-2.

VYMĚTAL, J., 2004. *Úzkost a strach u dětí: [jak jim předcházet a jak je překonávat]*. Praha: Portál. 184 s. ISBN 80-7178-830-9.

WARSHAK, R., 1996. *Revoluce v porozvodové péči o děti: jak se po rozvodu dohodnout o výchově dítěte*. Přeložil Eduard BAKALÁŘ. Praha: Portál. 240 s. ISBN 80-7178-089-8.

WARSHAK, R., 2003. *Rozvodové jedy*. Praha: Triton. 389 s. ISBN 80-7254-439-X.

Elektronické zdroje:

ANDERSON, J., 2014. *The impact of family structure on the health of children: Effects of divorce*. [online]. *Lincare Q.* 81 (4), 378-387, [cit 2019-2-1], doi: 10.1179/0024363914Z.00000000087. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4240051/>

BŘÍZA, P., GANTNER, F., 2016. *První setkání se zapsaným mediátorem z pohledu praxe*. [online]. [cit 2019-1-30]. Dostupné z: <http://www.bulletin-advokacie.cz/prvni-setkani-se-zapsanym-mediator-em-z-pohledu-praxe?browser=mobi>

COHEN, G. J., WEITZMAN, C. C., 2016. *Helping Children and Families Deal With Divorce and Separation*. [online]. *Pediatrics.* 138 (6), [cit 2019-2-1], doi: 10.1542/peds.2016-3020. Dostupné z: <http://pediatrics.aappublications.org/content/138/6/e20163020.long>

Český statistický úřad, 2018. *Pohyb obyvatelstva – 2017*. [online]. [cit 2018-11-5]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/cri/pohyb-obyvatelstva-rok-2017>

Český statistický úřad, 2019. *Stav a pohyb obyvatelstva v ČR – rok 2018*. [online]. [cit 2018-4-14]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/cri/pohyb-obyvatelstva-rok-2017>

Dům tří přání, z. ú., 2019. *Ohrožené dítě*. [online]. [cit 2019-2-5]. Dostupné z: <https://www.mapotic.com/ohrozene-dite>

HADŽIKAPETANOVIĆ H., BABIĆ T., BJELOŠEVIĆ E., 2017. *Depression and intimate relationships of adolescents from divorced families*. [online]. *Med Glas*

(Zenica). 14(1), 132-138. [cit 2019-2-1], doi: 10.17392/854-16. Dostupné z: <http://www.ljkzedo.ba/sites/default/files/Glasnik/MG26/05%20Hadzikapetanovic%20854%20A.pdf>

HAVERMANS, N., VANASSCHEL, S., MATTHIJS, K., 2017. *Children's Post-Divorce Living Arrangements and School Engagement: Financial Resources, Parent-Child Relationship, Selectivity and Stress*. [online]. Journal of Child and Family Studies. Springer Science+Business Media, LLC. 26 (3), 3425-3438, [cit 2019-2-1], doi: 10.1007/s10826-017-0843-0. Dostupné z: DOHLEDAT NA EBSCO

Jihočeská rozvojová, © 2019. *Naproti rodině*. [online]. [cit. 2019-1-30]. Dostupné z: <https://www.jihoceskarozvojova.cz/sluzby/naproti-rodine.html>

Krizové centrum pro děti a rodinu v Jihočeském kraji, z.ú., 2018. *Výroční zpráva 2017*. [online]. České Budějovice: Krizové centrum pro děti a rodinu v Jihočeském kraji, z.ú. 14 s. [cit. 2019-2-1]. Dostupné z: http://www.ditevkrizi.cz/wp-content/uploads/2019/01/Výroční-zpráva-KC-ČB_2017.pdf

National Scientific Council on the Developing Child, 2015. *Supportive Relationships and Active Skill-Building Strengthen the Foundations of Resilience: Working Paper 13*. [online]. Center on the Developing Child at Harvard University. 16 s. [cit. 2019-2-6]. Dostupné z: <http://www.developingchild.harvard.edu>

NOVOTNÝ, A., 2018. *Temperi. Výroční zpráva 2017*. [online]. České Budějovice: Temperi, o.p.s. 33 s. [cit. 2019-1-30]. Dostupné z: http://www.tempericb.cz/wp-content/uploads/2018/07/Temperi_VZ_2017_FINAL.pdf

SHEWCHENKO, I. O., 2016. *The Situation After Divorce, Fathers and Children*. [online]. Sociological Research. Taylor & Francis Group, LLC. 55 (2), 91–103, [cit 2019-2-1], doi: 10.1080/10610154.2016.1187024. Dostupné z: DOHLEDAT NA EBSCO

Legislativa:

Ústavní zákon č. 2/1993 Sb. ve znění ústavního zákona č. 162/1998 Sb., Listina základních práv a svobod, 1998. [online]. [cit 2019-1-28]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/docs/laws/listina.html>

Vyhlášky č. 197/2016 kterou se mění vyhláška č. 72/2005 Sb., o poskytování poradenských služeb ve školách a školských poradenských zařízeních, ve znění pozdějších předpisů, a některé další vyhlášky, 2016. [online]. In: Sbírka zákonů české republiky, částka 74, s. 3074-3115. [cit 2019-2-6]. Dostupné z: https://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=197/2016&typeLaw=zakon&what=Cislo_zakona_smlouvy

Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, 1999. [online]. In: Sbírka zákonů české republiky, částka 111, s. 7662. [cit 2019-1-28]. Dostupné z: https://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=359/1999&typeLaw=zakon&what=Cislo_zakona_smlouvy

Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník, 2012. [online]. In: Sbírka zákonů české republiky, částka 33, s. 1097, ISSN 1211-1244. [cit 2018-11-5]. Dostupné z: https://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=89/2012&typeLaw=zakon&what=Cislo_zakona_smlouvy

Seznam příloh

Příloha č. 1 Informovaný souhlas

Příloha č. 2 Seznam otázek k rozhovoru

Příloha č. 1

Informovaný souhlas

Já, souhlasím, aby mnou poskytnuté informace byly použity za účelem zpracování bakalářské práce studentky Zdravotně sociální fakulty Jihočeské univerzity, oboru Speciální pedagogika-vychovatelství, Kateřiny Pavlovské, na téma Problémové chování dětí v důsledku rozvodu. Má účast ve výzkumu je zcela dobrovolná.

Byl(a) jsem obeznámen(a) s:

- cíli a postupy bakalářské práce,
- možností kdykoli z výzkumu odstoupit
- tím, že veškeré údaje budou anonymizovány a použity výhradně za účelem zpracování bakalářské práce

V dne

Podpis:

.....

Příloha č. 2

Otázky:

1. Kolik je Vám let?
2. V kolika letech jste vstoupil/a do manželství/partnerství a jak dlouho trvalo?
3. Kolik let bylo Vašemu dítěti v době rozvodu/rozchodu a kolik let je mu nyní?
4. Kdy si dítě začalo uvědomovat nesoulad mezi Vámi a partnerem?
5. Jak jste to poznal/a? Z čeho v jeho chování?
6. Jaké chování dítěte dáváte do souvislosti s rozchodem?
7. Vedl/a jste s dítětem rozhovor o tom, proč k rozvodu dochází?
8. Jaká byla první reakce dítěte, když jste mu oznámili, že se budete rozvádět?
9. Pozoroval/a jste nějaké změny v chování dítěte vůči vám či druhému rodiči?
10. Zaznamenal/a jste nějakou agresi ze strany dítěte?
11. Všiml/a jste si nějakých fyzických změn u dítěte- nevolnosti, ztráta chutě k jídlu, poruchy spánku...?
12. Zhoršilo se dítě ve škole- prospěch, komunikace s učiteli...?
13. Udržovalo dítě kontakty s kamarády?
14. Změnil se vztah dítěte k oblíbeným činnostem a zájmům?
15. Vyskytly se nějaké výchovné problémy- odmítání, naschvály...?
16. Jestliže vzniklo nějaké problémové chování dítěte spojené s rozvodem, jak jste se jej snažil/a řešit?
17. Jak je to dlouho, co ještě se s partnerem rozešli/rozvedli a jak dítě funguje nyní?
18. Je něco, co byste ve svém přístupu ohledně dítěte a rozvodu změnil, nebo naopak co si myslíte, že byl správný krok?